

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XVIII-ik évf.   November, December. 1883.   6-ik füzet.

LUTHER MÁRTON.

Ezernyolczszáznyolczvanhárom november 10-ikén egy eislebeni bányászlatot dicsfénynyel vett körül a protestans kereszténység tisztelete, és az ünnepély csendjét indignatioval megzavarni szándékozók csak növelték annak nagyságát. Nem ütközünk meg a nézetkülönbségek felett, sőt azokat az igazság valódi probakövének tartjuk. Értjük azt is, hogy az egységében csorbát szenvedett egyház helyreütni igyekszik azt; de midőn 400 esztendő története áll előttünk, akkor nem lehet csupán „a franciskanus barát eszelőssége-szülte zavarokról és kinővésekről“ beszélnünk. A mi 400 esztendő óta protestantizmus nevezet alatt folyton nő és erősödik, annak feltételeit az idő már régóta keblében hordozta. A tridenti és konstantinapolyi zsinatok a formulák bilincseit rátették a keresztények lelkére; VII. Gergely pápa kiterjesztette az egyházuralom lidércszárnyait az államra. Az egyéni ténykedés körének megsemmisülésével, meglazult az erkölcsi és vallási élet. A reformatiót megelőző időszak a szellemi élet interregnuma lön általánosan, de nem így az egyesekre nézve. Sokan, mert megunták koruk beteges állapotát, visszatértek most az apostoli, majd az evangéliumi, majd meg éppen a classicaei kor halhatatlan szellemeihez, kik nagyságok teljességében megjelenve előttük, újra szülték lelkeiket és életüket. Így állott elő a helyesen renaissancenak nevezett kor. Hatása a vallás körében megsemmisült Wicleffel és Hussal, de a philosophia és tudomány érvényesítette. A catholicismus nyomása alatt elsúlyedt Olaszország érzéketlen maradt iránta, vagy nem volt ereje az erkölcsiség mérleg-serpenyőjébe is kellő súlyt tenni, de ezt megtették azok, a kik e központtól távolabb, más égalj alatt voltak. Így történt, hogy az újjászületés központjává Németország vált. Neki született Guttenberg, az övé volt Kempis Tamás, Reuchlin és Erasmus, Dürer Albert, Hutten Ulrich s mindazok az egyetemek és műreemek, a melyeket szellemük megteremtett. Ezek közül Reuchlint és Erasmust Németország két szemének nevezték.¹⁾ Reuchlin 1455-ben született Pforzheimban.

¹⁾ *Duos Germaniae oculos [Erasmus et Capnionem] omni studio amplexari debemus: per eos enim barbara esse desinit haec natio.* Idézve Huttenből Ch. Beard által *The Reformation of The sixteenth century* p. 53.

Tanult Párisban, Orleansban s utazásai közben Rómában és Florenczben. A tudomány ujraszületése nagy munkájában legfőbb szerepet a héber nyelv mezején tett dolgozataival vitte. Németországba a héber tanulását ő ültette át. Pedig a héber nyelvvel foglalkozni merészség volt akkor, minthogy a zsidók voltak a kereszténység legnagyobb ellenségei s a barátok eretneknek tartották. De mert a ország tudósai vele voltak, a mint megmutatták hozzá intézett leveleikben,²⁾ övé lett a győzelem.

Erasmus valóban tudományos férfi volt, ki ismerte Párist, Rómát, Bolognet és Florencet, Londont és Cambridget, kinek a classici tudományok játékszerei s angol főurak és fejedelmek barátai voltak. „Lehetetlenség volna túlbecsülni azt a szolgálatot, a melyet Erasmus a tudományos theológiának tett.“ 1516-ban jelent meg a renaissance legremekebb terméke, Erasmus görög uj-testamentuma, az editio princeps latin szöveggel és jegyzetekkel ellátva. Az ily komoly tanulmányt igénylő munkáknak csak kezdője volt ez. Mint elődei, ugy Erasmus sem tudott vallási reformator lenni. Erre a munkára Luther Márton kellett.

Luther Márton ³⁾ 1483-ban, november 10-én, a szász választó fejedelemségben, Eislebenben született. Szülői Luther János és Lindermann Margaret tisztességes módu bányászok voltak. „Én paraszt fia vagyok — mondá egyszer Melánchtonnak — atyám, nagyatyám és szép-apám mind parasztok voltak.“ A család ősi helye Möhra volt, honnan csak kevéssel Luther születése előtt jöttek ide. A mint Melanchton megjegyezte, közbecsülésben állottak. Atyja nyerskülséjü s gyermekei iránt — kik között Márton a hetedik volt — nem egyszer tulszigoru volt. Már korán az élethez akarta szoktatni őket. Anyja szelid, kegyes és istenfélő, de maga is szigoru „Kétségkívüli — mondja Luther — hogy szülőim e tulszigorral javamat akarták, de azt eszközltek, hogy ideges és félénk legyek s hogy hibának nézzem még azt is, a mi nem az volt.“ Ennek tulajdonította, hogy később egy égi vihartól megrettenve, kolostorba kellett hogy meneküljön.

Gyermekkori emlékei között nem kevésbbé voltak keservesek az eislebeni iskolában szerzett emlékek. Már korán tanították irni és olvasni, de a ronda és egészségtelen iskola valóságos tömlöcz, a tanítók pedig zsarnokok és hóhérok voltak, s a sok verés, reszketés, gyötrelm és bánat mellett még sem tanult semmit. Atyja, mert tán észrevette, hogy tudna tanulni, elvitte Magdeburgba s majd egy

²⁾ Epistolae Clarorum virorum ad Johannem Reuchlin. 1519.

³⁾ „Köstlin Luthers Leben 1883. Leipzig“ igen jeles művét követjük.

év múlva Eisenachba, mivel ott és környékén több rokona volt, kiknek segítségével remélte fedezhetni a költségeket. Mindemellett sem lehetne azonban kikerülnie, hogy ő is házról-házra járva énekléssel kéregessen. Itt élete új fordulatot vett, mert egy szelid lelkületű nő: Cotta Ursula és egy jó tanító: Trebonius János, vették kezökbe sorsát, s így míg önmagában és az emberekben bizalmat lelt, a latin nyelvet jól megtanulta s ezzel egyszersmind megnyerte az eszközt, melylyel a kor amaz áramlatába beléphetett a melyet a humanisták indítottak meg. Itt kezdett nyilvánulni ama kegyesség is, melyet szülőitől sajátított el. A folytonos imák, énekek, az egyházi gyakorlatok, felébrésztették benne a kérdést a vallás főbb tárgyai iránt és alkalmassá tették arra, hogy megismerje önmagát és megkérdezze, hogy mi Isten és mi ő vele szemben. Hogy a vizsgálódás ily korán felébredt benne, atyjának köszönhető, ki kora csodás felfogásaiban sok tekintetben nem osztozott, sőt megvetőleg nyilatkozott azokról. Az ördögben azonban ő is hitt, míg anyja a boszorkányok iránti iszonyu félelemmel volt eltelve. Egyetlen egy dolgot sem tudnánk felemlíteni, melynek az ifju gyermekre tett hatása a férfin is annyira meglátszott volna, mint az ördögben való hit. A physikai törvények mai ismerete mellett majdnem hihetetlen e hit uralma ama koron.

És a kor eme veszélyes hitével összhangzott az üdvnek külső öntudatlan és gépszerű módon való keresése. Isten megközelíthetlen magasságban és rettentő szentségben állott az ember felett, Jézus pedig, kinek az üdv, irgalom és könyörület közbenjárójának kell vala lenni, fenytő-bíró volt csupán. És midőn sem egyik, sem a másik nem szólott az emberi szívhez, mit lehetne egyebet tenni, mint-hogy oda forduljanak a szelidség, jámborság és könyörület mintaképéhez, Máriához, a Jézus anyjához és kérjék, hogy engesztelje ki haragos fiát. A Mária-cultus e korban határozottan praedominált még a Krisztus-cultus felett is. Ide mutatnak a kor festőinek és szobrászainak műremekei. És csoda-e, hogy ezt az Anna-cultus követte? Minthogy pedig ez még a bűnös lelket nagyon gyakran nem nyugtatta meg, utalva volt a vezeklésre s így az egyház és annak szolgálói által nyerte meg az ítéletet és ígéretet. E gyakorlatban részt vettek reformatoraink s maga Luther is, de ő soha sem nyugodott bele abba, hogy az ember önmaga közvetlenül ne szólhasson Istenhez és ki ne nyerhesse kegyelmét és saját üdvét.

A fennebbi körülményekhez kell sorolnunk még azt, hogy a papság az erkölcstelen életnek és dobzódásnak minden nemében el volt süllyedve, mignem VI. Sándor pápa a szent székbe is bele vitte

azt, elannyira, hogy a nép között nem egy hang volt hallható ele-
ne s a kolostorokból többen kiléptek miatta. A papság e romlottságát Luther atya szívéből gyűlölte s következőleg nem volt hajlandó fiát kezébe adni. Így lett tizenhét éves korában az erfurti egyetem tagja, hogy ott mohó vágygyal tanulja mindazt, mit a tudomány újra éledése a régi kor költőiből és philosophusaiból feltárt előtte. Rövid idő alatt baccalaureus és nem sokkal azután a szép művészetek mestere (artium magister) lőn. A jogot, mire atya szánta, szorgalmasan hallgatta s a Corpus Juris-ba többször mélyen belemerült, de szíve másfelé vágyott. A görög philosophiai humanismus éppen most kap hatalomra, most jelenik meg az első új-testamentum görögül, most indul meg az egyházi scholasticismus ellen az ellenhatás. Az új iránynak megnyert egyetemi ifjuság tevékenységhez fog, tudományos kört alakít, melyben részt vesz egy Jager, a Hutten barátja, Spalatin, Luther és mások s mivelik a költészetet és philosophiát, az éneket és zenét. Luther főleg a logikában óhajt jártasságot szerezn. De a mit nem tudva keresett, a biblia, melyet még soha sem látott, végül husz éves korában kezébe akad. Mohó vágygyal olvasta el az újtestamentumi részt, hogy észre vegye, hogy mekkora a különbség a között, a mit abban lát és a mit neki tanítottak. Az ó testaméntumba is belenyitott s éppen Anna és Sámuel történetére. E történet meghatotta, a gondolkozásában és önbírálásában még szigorubb lett. Azt mondják, hogy midőn mosdott, folyton e szavakat ismételte: „Minél többet mosdunk, annál tisztátalanabbak leszünk.“ Vajjon megtisztul-e ő valaha? Nincs-e hatalma Istennek, hogy számára akár a pokolba, akár az égbe vezető utat biztosan kijelölje? Nem tudott megnyugodni. Hiszen még az Isten is tévedhet! Annyira kétségbe volt esve, hogy még tán Isten káromlására is rávetemedett... Ez volt életében a legnehezebb időszak. Közbejárultak erre testi betegségek is, de ennél nagyobb volt a lélek kínja. Egyszer, midőn egy husvétra szülőihez indul, oldalfegyvere, melyet akkori szokás szerint viselt, véletlenül egy fő erét megsértette. Nagyon sok vért elveszített, míg barátja, ki vele volt, orvost hívott. Ijedtében folyton Máriát hívta segítségül. Magisterré létele után egyik kedves barátjának véletlen halála rázta meg. E megpróbáltatások nem egyszer juttatták eszébe a kolostori életet, hol lelke nyugalmit visszanyerhetné. Egy újabb véletlen esemény, 1505 nyarán, midőn szülői meglátogatásáról visszaindult, lepte meg. Utközben nagy vihar támadt s a villám, állítólag, éppen mellette sújtotta le egyik barátját, mitől erősen megijedve, kiáltotta el a végzetes fogadást: „Segíts drága szent Anna és én barát leszek!“

E fogadástól sem nyugodt meggondolása, sem barátai lebeszélése, sem szülőinek ellenzése nem tudták visszatartani. Julius 16-án e szavakkal vett búcsut barátaitól: „Mán tul soha többé nem láttok engemet“ és belépett az augusztinusok zárdájába. A kolostor legalsóbb rendü helyére került, de sem ez, sem a szigorú szabályok ellen szót nem emelt. Ő bőjtölt, vezekelt és imádkozott, a köveken aludt és szőr-ruhába öltözött. Valóban azt kelle hinni, hogy ez lesz a legszentebb ember. Letette a fogadást, újból mellőzte atyja óhaját. Már két év óta van ott, de koránt sem tétlenül, mert kedvelt bibliáját folyton olvasta. De ez sem elégítette ki, mit midőn jeles főnöke: Staupitz, észrevett, elküldé az ujonnan alapított wittenbergi egyetemre theologia és philosophia tanáranak.

Nyugtalan kedélyének teljesen megfelelt az a kitűntetés, mely 1511-ben érte, mely szerint a rend érdekében egy más baráttal Rómába küldetett.

Roppant nagy a távolság Wittemberg és Róma között, de mi volt az ahoz a vágyhoz képest, mely keblében égett: hogy a templom küszöbén térdein imádkozhassék, hogy hadd szemlélhesse az élő hitet, melyet még nem látott a maga teljes fényességében. De oh jaj, mennyire meg kelle csalatkoznia. A fény, a pompa, a művészet a maga remekeivel, ott tündököltek, de azoknak árnyát egy süllyedt társadalom, pogány Róma és egy bűnös pápa tették, hol maguk a papok gúnyt űztek abból, a mi szent. „Nem adtam volna ezer forintért — mondá később — hogy Rómát láthattam. Máskülönbén azt gondolhattam volna, hogy a pápa iránt igazságtalan voltam.“ Szemeiről leesett a homály, ajkai megnyiltak és oly hangon kezdett szólani a wittenbergi vártemplomban, hogy maguk a fejedelmek személyesen akarták hallani e csodálatos barátot. A mi a római templom előtt térdeltében imájába vegyült: „Az igaz ember hitből él“, azt az ő minta-apostola, Pál szellemében, szavai és tekintete teljes súlyával zugta hallgatói fülébe a bűn és bűnbocsánat ellen. E közben szorgalmasan tanul, a theológiából megnyer minden fokozatot és végül az általa nagyon kedvelt tudori czimet.

A tudós X. Leo pápa emléket akar emelni saját életének. Elhatározza, hogy ez egy olyan templom lesz, a minő nincs több a világon.

És Leo, mert tudta, hogy népe mélyen érzi a maga büne súlyát, ezt szemelte ki czéltáblának. Az összes tartományok számára bűnbocsátó czédulát áruló biztosok küldettek ki, s hogy a siker annál nagyobb legyen fejedelmek és püspökök állittattak fel az üzlet vezetőjéül, kik

azt kedvező feltételek mellett el is fogadták. Németország biztosa Albert, mainzi érsek és a birodalom fejedelme volt, kinek a jövedelem fele része éppen jól fogott arra, hogy az érseki palást váltságdíjában kölcsönvett 30,000 forint kamatját törölhesse belőle. Szászországban Tetzl egy dominikanus barát volt a gyűjtő. És ő jól értette mesterségét. Városról-városra processiókkal jelent meg. A hatás előidézésére szánt külső jelvényeken kívül felhasználta az ékes szó-lás minden nemét arra, hogy a bűnösöket, rablókat és paráznákat felhívja a hatásos orvosság megszerzésére. „Ha pénzed az erszényben peng, már lelked a mennyekben leng.“

Sem a pápa, sem közbenjárói nem vetettek számot az időkkal. Nem jutott eszökbe, hogy mi készül már rég óta Európa méhében. Elfelejték, hogy már sokan olvasták a híres „Epistolae obscurorum virorum“-ot. És főleg nem számítottak arra, hogy még olyan ember is akadhat, aki a nép és némely fejedelmek zugolódásának kifejezést adand. Luther Márton figyelmeztette és kérte levélben a püspököket, hogy szakítsák félbe e műveletet. Nem volt sikere. Elhatározta tehát, hogy a közvéleményre fog hivatkozni. Felhasználva amaz általános szokást, hogy ha valaki valamely dogmai tétellel elégedetlen volt, azt nyilvánosan megtámadhatta és vitathatta, 1517-ben október 31-én 34 éves korában 97 tételét kiszegezte a wittenbergi templom ajtajára. A tételek czime: A bűnbocsátás ereje feletti vitatkozás“ volt, mely czélul tüzte ki, „hogy az igazság kiderítése végett a felhozott tételek a Luther Márton elnöklete alatt vitattassanak meg... Azok a kik meg nem jelenhetnek írásba foglalhatják nézetüket. A mi urunk Jézus Krisztus nevében. Ámen.“

Az eljárás nem volt szokatlan, a cél csupán az igazság kiderítése volt. Ezt mutatja az egész irat tartalma. Az elsőkben a bűnhődés fogalmát határozza meg úgy a mint azt már Staupitz is tanította: „a mi urunk és mesterünk Jézus Krisztus büntet stb. és azt akarja, hogy a hívőnek egész élete bűnhődés legyen.“ Ez alatt ő a bűn miatti benső fájdalmat, a bűnös meggyűlöletét érti. Az üdvnek hit általi eszközlése és a pápai hatalomnak nyilvános megtámadása teszik a tételek központját. És e szerény igénnyel irt tételek 1517 october 31-ikét Európa történelmének legnevezetesebb napjává tették. Alig telt egy pár hét s már az ország minden részében anyanyelvükön olvasták. Tetzl védte a pápa csalhatatlanságát, Eck János ingolstadtí tanár eretneknek czimezi Luthert. A vihar naponta jobban felkavaradott. Maga Luther is megijedt rajta annyira, hogy alázatosan ír a pápának. Ez először gyermekségnek tartotta a dolgot. Midőn azon-

ban a tételeket maga is megismerte, jónak látta, hogy egy követet küldjön a vihar lecsendesítésére, de ugyanekkor Maximilian császárnak és a választó fejedelemnek is levelet ír, melyben kéri, hogy „az egyenetlenség eme gyermekét“ szolgáltassa át követének átok terhe alatt. 1518-ban Augsburgban birodalmi gyűlés tartatott, melyen Caietan a pápai követ jelen volt és Luther is megidézttetett. Luther Wittenbergből gyalog járta meg ez utat, mely hite szerint halált hozandó volt fejére. A követ kétségkívül azonnal rá tette volna kezét, de Frigyes okos ember volt s ámbár nem ohajtott a római szent székkal rosz lábbon állani, de a bűnös üzelmeket ismerte és utálta s arra éppen nem volt hajlandó, hogy egy alattvalóját a pápa kezébe bocsássa. Az agg Maximilián, szintén bölcs ember, sokkal inkább szereti hazáját, hogysem az olasz felsőségnek kedvében járni óhajtana. De Caietan tán mindkettő segítsége nélkül czélt érhet vala, ha egy kissé több nyugodtsággal és szelidséggel szól az egyszerű szerzeteshez. Luther csak bizonyos kikötések mellett vonhatta vissza iratát. Minthogy a követ így nem boldogult, erőszakhoz akart nyulni, de Luther ez elől szökéssel menekült a következő éjjel. A követ dühvel irt a fejedelemnek, de ez Luthernek adott igazat s nemhogy Párisba menekülni engedte volna, sőt inkább oltalmába vette. Luther sem maradt többé rest, hanem megírta a pápai követtel való találkozását, irt a pápai felsőség ellen s egy egyetemes zsinatra appellált. A pápa újból kibékülést kísért meg Miltitz útján, felhasználva a pápai kegy és szivélyesség minden fegyverét, de mind ez, mind a követ könnyei kevés volt most, mert a mint Miltitz maga észre vette, nemhogy ő, de 25,000 ember fegyvere sem tudná hatalmába keríteni Luthert. Luther hajlandó volt egyetemes zsinat elébe bocsátani az ügyet, s a pápának egy levélben újból bevallja élességét.

A pápai siker egyik lehető tényezője a békés lelkű Maximilian 1519. január havában meghalt s helyébe lépett V. Károly. Mily reményteljes időszak, mily tevékenység, mily szép jövő küszöbén jutott a 20 éves fejedelem fejére a német császári korona. Egészen tőle függ, hogy a pápai hatalom felett diadalmat üljön a kereszténység, és a reformator császár nevével tisztelje meg őt Németország. Hiszen Németország az övé, Spanyolországnak anyja helyett kormányzója, római császár, s ausztriai Ferdinándnak testvére. De hiányzott belőle az a tehetség, melyel feje lehetett volna amaz ország reform mozgalmának, a melynek koronája fejének legfőbb ékessége vala. A pápát gyűlölte, Luthert nem értette, katolikus Spanyolországban nekedett, s a reformatorok ama magasabb elveit, a melyek az urva-

csora két szin alatti kiosztása, a papok nősülése stb. körül forogtak, nem kedvelte. Autocraticus hajlamainak inkább megfelelt volna Európa meghódítása, mit tán meg is tesz, ha nyugoton Franciaország, keleten a törökök szintén egyet értenek vele. Meg lett volna szándéka arra is, hogy a reformatiot elnyomja, ha ebben a protestans fejedelmek és az idő gyors előre rohanása, mely még hátrányaiban is a protestantismusnak kedvezett, meg nem akadályozzák ⁴⁾ Luther valamint Melanchton is több bizalmat helyeztek benne, mint a menyit érdemelt. Károly nem született volt ugy, hogy az idealista Luthernek barátja lehessen. A pápa pedig minden áron menekülni szeretne tőle, s 1519-ben Lipcsében újabb kísérletet teszen, és Eck János ingolstadti tanárt állítja szembe vele. E vita, ámbár Eck magának tulajdonította a győzelmet, kevés babért szerzett a pápai széknek, de elég bátorságot Luthernek arra, hogy állítását: „még az egyetemes zsinat is tévedhet“ ismételje, és ha szükség a Huss sorsát is elviselje. Mégis, a most már lángra gyult kebel elégedetlen volt önmagával, s visszavonul Wittenbergbe, hogy ott magányában megkészítse fegyvereit a pápáé és császáré ellen egyszerre. Luthernek rendkívüli haszna volt itt jeles barátja, Melanchtonban, ki 1518 óta Wittenbergben a görög nyelvtanára volt. Melanchton, a híres Reuchlinnak rokona, kora legjelesebb tudósai közé tartozott. Erasmus nyugodt munkálkodása csak kedvezett Luthernek, Hutten Ulrich, ki épp oly jeles író, mint lovag, nagy szolgálatára volt, s Sickingennel együtt sok biztonságot és kitartást eszközöltek neki.

„A hallgatás ideje elmúlt és a szólás ideje elérkezett“ — mond — és megírja híres „felhívását a német nemzethez.“ Németországnak meg kell szabadítani magát az egyház és pápa egyeduralmától, testiek és lelkiek felett. Luther ez iratában kimondotta a protestantismus alapelvét: „ti mindnyájan királyi papság, szent nép vagytok,“ mert minden keresztény egyszersmind papi jellegű is, ha a Krisztus vére által megkeresztelkedett; mert minden keresztény Istentől tanítottatott s az irást nemcsak a pápa, hanem ő is értheti. Ha a pápa az irás ellen tesz, az irás mellé állunk s azt a gyülekezetnek elmondjuk, gyülekezetet pedig nemcsak a pápa, hanem a császár, vagy más is hívhat össze, csak szabad gyűlés legyen az.

Luther is azt kívánta, hogy a nemesség álljon a pápa ellen, döntse meg hatalmát, állítsa vissza az egyház függetlenségét, s válassza külön a német püspököket és szervezze önálló érsekség alá. Azt kívánta, hogy mindazok a könyvek a melyeket az egyház a hosz-

⁴⁾ L. bővebben Beard Hibbert Lectures 93—110 l.

szu százak alatt a biblia hátrányára kanonizált, a melyekben foglalt szabályok és rendeletek lényegesebbeknek tartatnak annál a mi a bibliában van, töröltessenek el, és egyedül a biblia legyen irányadó. Azt kívánja, hogy ha a pápának és a püspököknek tetszik nőtlentül élni, a papokat ne kényszerítsék arra, mert nekik a nép között kell élni. Nemhogy a pápának, de még az ég angyalainak sem szabad, hogy őket ily rendszabályokkal erkölcstelenségre és bűnre kényszerítsék. Az ünnepeket meg kell kevesbiteni, mert így csak arra valók, hogy a nép tétlenséghez és iváshoz szokják. A Romába zarándokolás szüntettessék meg, hogy ne legyenek kénytelenek a szülők otthon hagyni a családi tüzhelyet, aggokat és gyermekeket. A nyomor és szegénység, a társadalom minden intézménye, érdekelték Luthert s míg azt óhajtja, hogy minden helység gondoskodjék a maga szegényeiről, megköveteli, hogy nemcsak a fiuk, hanem a leányok számára is legyenek iskolák.

Az irat villámgyorsan terjedt el mindenfelé, s a mint maga Luther elismerte egy kissé fennhangon szólott, de nem bánta ő ha az egész világgal haragban volt is, csak Istennel ne legyen ugy. Tud ő még egy más éneket is Romáról, melyet szintén elénekel, még pedig felsőbb hangból. Még az irat nem volt készen s már értesült a vészjelekről Róma felől, de nem bánta azt sem, mert megvetette Róma dühét, kegyét és többé semmi békét, semmi egységet sem óhajtott vele ⁵⁾ Csata-trombita volt ez, melynek visszavonására barátai kérése éppen ugy nem tudta birni, mint ellenségei ijesztése. Inkább irt még egy dalocskát „a pápák babiloni fogságáról“, hogy az egyház ügyeibe még egy kissé mélyebben beleereszkedjék. És egy mást, s tán mindenik közt a legszebbet „A keresztény ember szabadságáról“. E rendkívüli kihívásokkal szemben Eck a pápát tette szólította, a császár Luther iratainak megégetését rendeli el. És Luther most legkevésbé félt. Nem bánta bármi történnék, mert hisz a pápa csak testét ölheti meg, de lelkét nem. Még egyszer, a választó fejedelem felhívására, ir a pápának, de csakhogy elmondhassa, hogy Róma rosszabb, mint Sodoma és Gomora. Eck decemberben megérkezett, hogy a pápai rendelet szerint a Luther iratait megégesse, és hogy Luthert rákényszeritse az utolsó és visszavonhatatlan lépésre: a pápai rendeletek megégetésére.

A pápa feleletül kiátkozta Luthert, kiközösítette követőit és

⁵⁾ Der Würfel ist geworfen, ich verachte die römische Wuth und Gunst; ich will keine Versöhnung mehr mit ihnen, kein Gemeinschaft. Idézve Köstlin Luthers Leben 211 l. A híres irat teljes czíme: An den christlichen Adel deutscher Nation: Von des christlichen Standesbesserung. D. Martinus Luther.

interdictumot vetett az országra. Kevés időre tompa, nesztelen zsi-bongásba esett mindenki, várva, hogy mi lesz végül mindezekből. Károly Worsmsba 1521-re birodalmi gyűlést hívott össze. Luthernek biz-tonságot ígért, de abban sem Luther, sem a választó fejedelem nem bizott. Hét napig folyt a heves harcz, de a Luther kihallgatása nél-kül nem végződhetett. A császári követ a maga kíséretével megje-lent Luther előtt Wittembergben és szekerre ültetve elindították. Mig azonban amott a gyűlésen a pápa, az érsekek és papok, a császári ígélet megszegését, Luther megjelenésének meggátlását sürgetik, mig a könyvei megégetését kimondó császári rendeletet már Erfurtban fel-mutatják neki: az erfurti egyetem diadalommal fogadja őt, a bullát vízbe lökik, s Wormsba érkezétre trombiták harsogják a nép örö-mét és rokonszenvét. A gyűlésen kevesen voltak valóban az ő párt-ján, de mivel igazsága volt, vele volt Isten. Egy halmaz könyv volt az asztalon, midőn két órai künn állás után bevezették. Felolvasták czimeiket és kérdezték, hogy elismeri-e és hajlandó-e visszavonni azo-kat. Luther meghatottan és halk hangon felelt igennel az elsőre, de a második felelet megtevéseére időt kért. Másnap, april 18-án reggel megfrissülve és felbátorodva jelent meg és válaszoló ellenfele Eck fel-hívására, hogy iratai háromféle természetűek; némelyek oly tiszta evangeliumi igazságot tartalmaznak, mely ellen egyiköknek sincs ki-fogások, ezeket tehát vissza nem vonhatja; némelyek a pápai törvé-nyek és szokások ellen szólnak, de azokat szégyenletében sem von-hatná vissza. A mi a harmadik részt illeti, azokban egyes személyek-kel foglalkozott, néha tán igen kiméretlenül, de ezeket sem vonhat-ja vissza, megengedi ugyan, hogy hibái kimutattassanak. A felelet világos és hangos volt, először latinul aztán németül, de Eck egy-szerü igen t vagy nemet kívánt, melynek szarva ne legyen. „Fe-lelendek“ — mondá, egész valójában felhevülten — „ugy hogy annak nem lesznek sem szarvai sem fogai. Tévedtek a pápák és tévedtek a zsinatok. Mutassátok meg az írásból, hogy nincs igazam, és akkor engedelmeskedem. Addig lelkiismeretem kényszerit engemet. Itt állok, másként nem tehetek, Isten könyörüljön rajtam, Ámen.“

A gyűlést az éjszaka sötétje, a tagokat a düh és felháborodás viharja lepte el, azt eloszlatta a fáklyák fénye, de ez utóbbi csak nö-vekedett, mert Luther, hogy egyszer keresztül vergődhetett, már így szólott: „ha ezer fejem volna is, rendre vágatnám le, mielőtt visszavonnám.“ A nép féltette, hogy elzárják, választó Frigyes elis-merését nyilvánította bátorságán. De mivel most már igazi eretnek volt, hogy a császár, mint olyannal, ne bánhasson el vele, a fejede-

lem az ítélet hozataláig Wittenbergbe küldi, azonban gondoskodott arról is, hogy útközben elragadják és wartburgi várába vigyék. Az országgyűlés kárhóztató, sőt minden segélytől megfosztó edictuma meghozatott, de ő már mint György lovag, ettől teljesen érintetlenül maradt Wartburgban. Azt a győzelmet, a melyet a wormszi gyűlés vívott ki neki, tőle többé sem a pápa, sem a császár, sem az idő, sem az enyészet el nem vehette. Ez az ő megdicsőülése volt az emberiség előtt. Ez volt neki a Golgotha, hol a hallhatatlanság következik. Mint a villám, úgy terjedt e pillanattól kezdve a reformatio eddig csak bizónytalanul éledező lángja. A pápaság félelme elveszett, Károly hatalma megtört, Franciaország elpártolt, a török Ausztriát győztörte. Szerencsére semmi sem volt, hogy a lángot eloltsa, de hiányzott az is, a mi jó irányba terelje, mert Luthernek még nem volt biztos a wartburgi várból elvonulása.

Itt saját egyéni élete is nagyot változott. A baráti csuha helyett csinos polgári ruhát vett, megnövelte szakállát és belevegült minden lehető multságba. E magány lett szülőhelye a világirodalomra és a kereszténységre nézve legjelesebb művének a biblia fordításának. Beláthatatlan hatása lett már e könyv első megjelenésének. A papi hitet még jobban megingatta. Egy pap már megnősül. A Lutheri szellemben számosan kezdenek predikálni országszeret. Lutheri irat egy évben sokkal több jelenik meg, mint katolikus. A városok 1522 s 23-ban már nagyobb részt mind Luthert vallják magokénak, 1525-ben Poroszország egészen elfogadja a reformatiot.

Azonban reformatori műveiben ezután több körülmény zavarta. A tevékenységre hívott ész, a felkorbácsolt indulat nem találta meg a maga medrét. A nép, mely eddig semleges szerepet vitt, most szót emel saját érdekében az elnyomás, a teher és zsarnokság ellen. Követelve, mit a kor szelleme sugott neki, a reformot a politikai életben is, megteremtette a reformatio egyik sötét foltját s a Luther eljárása helyességének nyílt czáfolatát: a parasztlázadást. Luther megkísérelte a kibékülést a lázadás fanatikus vezérével Münzerrel, de ez a helyett egyik falut a másik után gyújtotta fel. És ezért egyik felől Luther volt a felelős. Luther elővéve szónoki tehetsége minden erejét az országban fel és le roliant, mignem a protestans fejedelmek segítségével, fegyveres erővel, sikerült elfojtani a lázadást. Másfelől Erasmussal folytatott tollharca szintén sok kellemetlenséget okozott.

Luther zaklatott reformatori élete függetlenséget követelt, hiszen nem tudhatá, mely pillanatban éri utol az eretnekség miatti büntetés. És mégis, engedve tán a megindult áramlatnak, de enged-

ve ama bibliai igazságnak: „nem jó az embernek egyedül lenni“ elkövette az egyház szemében legnagyobb botrányt, de barátai kívánságának és erkölce megoltalmazásának egyik feltételét: a nősülést. Egy magas származású, de szegény, s gyermekségétől kezdve kolostorban élt nő, Bora Katalin néhány év óta Wittenbergben tartózkodott. Luther eleinte nem szerette s félt, hogy igen büszke is leend, de mint egyszerű, jó indulatú s értelmes nőt, mégis alkalmasnak látta arra, hogy egy reformátor neje legyen. Luther, mert szülei is úgy óhajtották, megtette e lépést 1525-ben január 13-án, egy néhány barát jelenlétében. A mily csendben folyt le e szerény ünnepély, épp oly nagy zajt vertek fel miatta. Még barátai között is akadt, ki helytelenítette. Maga Luther nagyon nyugtalan volt miatta egy néhány napig. És hogy is ne, midőn majdnem semmi jövedelme, a miből éljenek, nem volt. De e zaj is hamar lecsendesült. Wittenbergben belenyugodtak és a választó fejedelem, János, helyeselte.

Luther megértette korát, s azon sokban jóval felülemelkedett, de mégsem maradt el műveiről, sem egyéniségének, sem a kornak bélyege. A pápaság és az egyház visszaélései ellenében a rationalismushoz fordult segedelemért és visszaszerezte minden ember részére az önálló ítélet jogát és a vallásos dolgokban való szabadságot, de e mellett megmaradt benne mindig, bizonyos misticismus. „A hit sokkal több a jó cselekedeteknél — mondá — „valaki az Isten ítélőszéke előtt megállani, és kegyelmet találni akar, annak mindig arra kell ügyelni, hogy Kristust mennyire tudja megragadni hitével, hogy nehogy haszontalanná váljon előtte az által, hogy csak a törvény által igyekezzék igaz, kegyes és jó lenni. Mert csakis Krisztus tesz engemet igazzá cselekedeteim minden gyakorlása és vétkeim minden akadályozása ellenére is.“ E tételhez való merev ragaszkodás vezette az urvacsorai tan vitásakor. Zwingli azt vallotta, hogy a sacramentumok hit nélkül csak üres formák, míg azzal a legjobb alkalmul szolgálnak a megemlékezésre, gondolkozásra és kegyességre. Luther csaknem így gondolkozott s azért keveset is törődött a sacramentum közelebbi meghatározásával, de később, tán barátai és Carlstadt tulásai miatt, belebocsátkozott a vitába. Miképpen legyen hatása a sacramentum külső jeleinek? Istentől származik-e minden ereje, vagy az embernek is része van benne? Először nem tulajdoníthat külön önálló hatást a sacramentum jeleinek a vevők lelkére, de még sem tudja megszabadítani elméjét bizonyos magikus hatástól. A „zwickaui propheták“ Wittembergben a gyermek-keresztelés ellen prédikálnak. Ha a keresztelés az üdv feltétele, és hit nélkül haszontalan, akkor

csak az keresztelendő meg, a kinek már hite is van, tehát a felnőtteknek. Ez anabaptista elvet csaknem minden reformator így értette. Még Melanchton is hajlandó volt rá.³ A sveitziak, élükön a Zwinglivel, Lutherrel, csaknem egykoru és tehetséges reformatorral, az urvacsorai tannal már ezen is túlléptek. Mindenki Luthertől várta a feleletet. És így 1528-ben kitört a Lutherre nézve oly rossz kimenetelű urvacsorai vita. Ezzel fordulatot vett a Luther reformátori munkája. Az ördög újra megkezdette működését, s kényszeríteni akarta, hogy még tovább fűzze az ész művét. Ezt meg kelle hogy fékezze, mint egy vadállatot — mondá — és ezzel aláasta gyönyörű művének legerősebb bástyáját a testvéries egyetértést. Marburgban, a vita nyilvános helyén, az asztalra maga elébe írta e szavakat: ez az én testem és attól egy hajszálynira sem állott el.

A vitatkozás után Luther megfogalmazta a 15 „wartburgi cikket“ de abban kérdésesnek maradt az, hogy vajjon a kenyérben és borban a Krisztus teste és vére, valósággal jelen van-e?

Mig az urvacsorai vita a tudósok között a protestantismus sorsát döntötte el, addig Európa fejedelmei, Európa külső helyzetének ujnál újabb szint adtak. 1526-ban a német herczegek megkötik Torgauban „az evangéliumi Confoederatiót“. 1527-ben a császár csapatai pusztává tették Romát, hogy megszerezzék Luthernek a pápával szemben azt a mivel a császár lutherrel szemben a pápának akart kedveskedni. De az egyház fejével még sem szakított a császár, hanem újból szövetkezett vele a Lutheri eretnokség meggátlására. 1528 márcziusában kellett összegyűlni Regensburgban az országgyűlésnek, hogy a pápisták iszonyu szándékát létesitse. A császár testvére Ferdinánd és Zápolya János erdélyi fejedelem közötti harc kissé hátráltatta tervét, de a szász és bajor herczegek, a mainzi és brandenburgi választó fejedelmek s több püspök szövetkezett Ferdinánddal, hogy az evangélikus fejedelmeket megtámadják és a szászválasztó fejedelemséget felosszák magok között s Hessent átadják György herczegnek. A protestans fejedelmek sem voltak restek az ellenállással. A wittembergi theologusok és Luther erélyes fellépése a terv kivitelét megakadályozta, de már ugyanez év novemberére Speyerbe özsze volt hiva a birod. gyűlés, hogy a katolikus egyház egysége és fősége kimondassék. A gyűlés ürügye a törökök elleni készülődés lévén, Luther újból felemelte hatalmas szavát „a törökök elleni háboru“-ról írott művében. De a gyűlés célja az első speyeri birodalmi gyűlés végzésének megmásítása volt, mi ellen april 19-én benyújtották protestatiojokat az evangélikusok honnan protestansoknak neveztetnek. 1536-ban a császár a megelőző évben a pápával és a francziákkal kötött béke és

a törököknek Bécs falai alatt szenvedett veresége által felbátorítva, újból közbelépésre gondolt.

Luther éppen mint eddig, ugy ellenzi most is a polgári háborut. Károlyt sértette, hogy országában önálló lutheri gyülekezet legyen, de a vallási háborútól ő is iszonyodott. 1530 tavaszán Augsburgban összeült az országgyűlés és mivel Luther nem volt oda bocsátható, Melancthon előterjesztette az általa szerkesztett hitvallást, melyet mind a császár, mind a pápai követ nem remélt engedékenységgel fogadtak. De a mint Luther előre megjósolta, szellemi egyesség nem jött létre. Ferdinánd és Bajorország hercege szövetkeztek az ellen, hogy az új tan országukba bevitessék, de ugyanekkor a protestáns fejedelmek is Smalkaldban szövetségre léptek. Dania pártolta lépésüket, Franciaország és Anglia örvendettek rajta, mert a császárt elfoglalva tartotta. A császár engedett a szükségnek itthon s a törököt visszaverte testvére országából, mi által a béke bizonytalan időre helyre állt. 1544-ben új kísérlet tétetett a béke megerősítésére.

Luther merész, kiméletlen és durva szavát és tollát illeti a dicsőség, hogy bár életében nem tudták előidézni az iszonyu polgári háborut.

A sok küzdelem, izgatottság, gond és fáradság közepette a családi élet volt az, mely Luthernek nyugalmat nyújtott. Luther semmivel sem volt kisebb wittenbergi szerény hajlékában, mint a pápával és császárral szemben. Hogy a természeti elemek se vehessenek győzelmet rajta, szerzett magának egy kertet és egy kis földbirtokot, azt ásta, kapálta, abban ültetett és vetett, aratott és csépelte. Legrosszabb esetben családját megmenti az éhségtől. Hanem erre nem volt szükség, mert tanári fizetését felemelték 300 frtra. Luther gazdag és boldog is egyszerre. Gazdag, mert volt miből éljen, s boldog, mert nejét szerette és általa is szeretettet, mert az igazi házi asszony, igazi urnő, igazi tudós, igazi gazdasszony volt. És hogy boldogságuk teljes legyen, Isten megáldotta őket öt gyermekkel. Nevelésükről gondoskodott, vallásos oktatásukat maga vezette, gyermekies mulatságaikban részt vett s emlékezetének bámulatosan gazdag tárházából gyakran mesélt el nekik egy-egy anecdotát. Élete utolsó felében, midőn, reformatori élete alatt nem egyszer megújult betegségei miatt, kénytelen volt körutjait megřitkitani, a család lett temploma. Mi ifju éveiben annyit gyötörte, az önbíralás, a magábaszállás életén át sajátja volt, sőt imáiban családja is részt vett. Lehetetlen kis fiához — ki, valamint egyik leány, korán elhalt, szive mély bánatára — Coburgból irt levelét nem közölnünk. Ennél apa szebben még nem írhatott:

„Kegyelem és béke a Krisztusban, kedves kis fiam. Örvendek, hogy jól tanulsz és szorgalmasan imádkozol. Csak folytasd így, fiacskám, és a mikor haza megyek, egy szép vásárfiát viszek neked. Ismerek én egy szép kertet, a hová szép aranyruhas kis gyermekek szoktak járni, kik a fák alatt szép almát, szilvát és cseresznyét szednek, énekelnek, ugrálnak, vigadnak és arany nyerges s ezüst kantáros szép kis lovakon lovagolnak. Kérdeztem a kert gazdájától, hogy kiék a gyermekek. Ő azt felelte: „ezek olyan gyermekek, a kik jó kedvvel imádkoznak, tanulnak és magukat jól viselik.“ Erre azt mondtam neki: „Jó ember, nekem is van egy fiam, a kit Luther Jánoskának hívnak. Nem jöhetne-e el ő is ebbe a kertbe, hogy itt ő is ilyen szép almát és körtvét szedjen, kis lovakon lovagoljon s a többivel játszadozzék.“ Az ember így felelt erre: „Ha jó kedvvel imádkozik, tanul és jól viseli magát: akkor eljöhet ő is, Lippus és Jost⁶⁾ is s lesz mindenkinek sipja, dobja, fuvolája és hegedűje s aztán tánczolnak s nyilakkal lövöldöznek. Aztán megmutatta nekem azt a kis kört a kertben, a mely arra való, hogy ott tánczoljanak s ott láttam felaggatva a sipokat, dobokat és ijjakat. Ez olyan jókor történt, hogy a kis gyermekek még nem ebédeltek volt s így a tánczot nem várhattam meg. Hanem az embernek azt mondtam: „Kedves uram, én most elmegyek egyenesen haza s mindezt megírom a kis fiannak; de neki van egy nénye is, Lene⁷⁾ s megírom, hogy őt is hozza el.“ Az ember azt mondá: „Minden úgy legyen: menj el és írd meg neki.“ Így hát kedves kis fiam, tanulj és imádkozz jó szívvvel s mond meg Lippusnak és Jostnak is s aztán mind együtt el fogtok jöni a kertbe. A mindenható Isten oltalmazzon tégedet. Tisztelem Lene nénit s add át helyettem csókomat.

Szerető atyád:

Luther Márton.

A család örömeit fokozta az, hogy abban fejedelmek ajándékaikkal, urak, asszonyok és tudósok barátságukkal gyakran jelentek meg. Leggyakoribb vendégek voltak barátai: Melanchton, Jonas, Lukas és Cranach. Luther szívesen látta őket és részesítette lelkének és elméjének ama gazdag tárházából, a melyet a „Tischreden“ oly meglepően tár elének.

Azonban, mit a családi élet kedvessége, különben rendkívüli testi és lelki erejének adott, azt végül is megtörte a hosszas küzde-

⁶⁾ Lippus: Melanchton fia: Filep a Jonas fia Jodoc.

⁷⁾ Nagynéne: Magdalen.

lem. 1545-ben szeretett volna nyugalomba vonulni, de a wittenbergiek nem nélkülözhatték őt a szószéken. 1546. január havában szülővárosába, Eislebenbe ment. Utközben meghült, de azért ügyét igazította. Február 14-én prédikált, és ez volt az utolsó. Egy régi sebe miatt rosszul lett. „Megyek haza — mondá — ágyamba fekszem és a férgeknek adok egy kövér doctort.“ De családját többé nem láthatta s így ott kelle hogy megszünjék élete, a hol először látott napvilágot. Két napi szenvedés után, két fia és Jonas barátja jelenlétében, atyja kezébe ajánlotta lelkét. Jonas ama kérdésére, hogy még mindig tana és a Krisztus mellett marad-e, igennel felelt. Még egyet aludt s reggeli két és három óra között megszűnt élni a legnagyobb reformatori szellem porhüvelyé. Február 20-án fegyveres kíséret mellett visszazállították Wittenbergbe. A harangok zugtak minden falu tornyában s midőn sirjába tették, Melanchton e szavakban mondá el a barát fájdalmas gyászbeszédét: „Atyám, atyám. Ime izrael szekere és lovása.“

Ime a legnagyobb protestans életének pályája. De nem, távol legyen tőlünk, hogy azt higyük, hogy azt az alapul vett jeles életrajz után is csak bár vázlatosan is megismertethettük volna. Célünk sem lehetett az. Mi ama kor szellemét tanulmányozva, olvasóink elébe igyekeztünk állítani egy oly férfit, kinek midőn elég gyenge szive volt, mindennemű emberi érzelemre, egyszersmind elég ereje is volt arra, hogy szembeszálljon az erkölestelenség, a bűn, vallásos indifferentismus vétkes cselekményeivel. Mint reformatori szellem megváltoztatta Európa közhangulatát, mint családapa, példát adott arra, hogy az Isten igéjét nemcsak a szószéken, hanem az életben is hirdetni kell.

Terünk nem engedte, hogy kellő figyelemmel kisérjük bámulatos lelki erejének műveit a megujult klasszikai tudományokban, melyeket ő már ifjúságában oly jól megértett. Alig jutott alkalmunk érinteni tanári működését a wittenbergi egyetemen, hol most Aristotelesről, majd a biblia ó- és új-testamentumi részeiről tart igazi tudományos készültségéről, éles kritikai ítéletéről tanuskodó előadásokat. A megujult egyetemi életben való szerepét mellőztük. Semmit sem hallhattunk abból a költészetből és zenéből, a melyet magasröptü lelke egyházának megteremtett. S csaknem vádolva érezzük magunkat, hogy munkái remekét, a bibliát, melyet oly fáradhatatlan buzgósággal, oly számos év alatt készített nemzetének és azzal együtt az egész művelt világnak, csak névleg lehete említenünk. E mű magában is teljesen elég lett volna arra, hogy Luther Mártonnak halhatatlanságot biztosítson a német nemzet előtt, melynek ezáltal irodal-

mat teremtett és a kereszténységben, hogy egy remek mintát adott vele minden nemzetnek.

Valóban Luthert lehetett és lehet ünnepelni, mert tőle származott ránk a szabadság utáni vágy; mert általa bátorítottak fel reformatoraink, hogy kimondják, a mi keblüket hevíté; mert ő tanított meg arra, hogy a lelki szabadságért meghalni jobb a szolgai életnél. Tökéletes nem volt sem maga, sem műve. Lehet, hogy éppen oly sok volt gyenge, mint erős oldala, de az nem volt bizonyynyal az ő hibája, hogy utódai hibáiból még nagyobbakat csináltak. Élő hitet csak hívő lélek teremthet, s ha ma Európában él még hit és kegyesség, az nagy mértékben egy szegény bányász ama fiának köszönhető, a ki ezelőtt 400 évvel Mansfeldben született.

BOROS GYÖRGY.

EGY FEJEZET A KELETI TANULMÁNYOK TÖRTÉNETÉBŐL MAGYARORSZÁGON.¹⁾

Sína, Tibet, Assam s a Gangesen túli félsziget dialectusai, szóval az ugynevezett indochinai nyelvek nemcsak morpheologiai, hanem genealogiai rokonságban is állanak egymás közt, tehát olyanban, a milyen az altai nyelvcsalád öt ágát — habár tág kötelekekkel — fűzi egymáshoz. A sinai nyelv, monosyllabismusa s ősrégi irodalma mellett is, a mely Legge szerint legalább is ötezer év előtt keletkezett, nem áll többé eredeti alakjában előttünk s e gazdag irodalommal méltán dicsekedő nép nyelvét a régiség állékonyosságát illetőleg a tibeti felülmulja. Az említett nyelvek összehasonlító tanulmánya már is azt eredményezte, hogy a hangmásolat némely tünetényeit szabályba foglalhatjuk, így p. o. Von der Gabelentz kitűnő sinolog megfigyelése szerint a siami *l*-nek a sinai nyelvben *h* felel meg. Az ezen nyelveket más nyelvcsaládokra való tekintettel élesen jellemző monosyllabismus nem egyaránt nyilatkozik ezek mindegyikében, p. o. a thaí (siámi dialectus) e közös tulajdonmányban inkább részesedik, mint a tibeti.²⁾ A sinai nyelvben előforduló hasonhangzásu s rokon értelmű szavak gondos összehasonlítása itt is oly szócsaládok megállapítására vezet, melyek áttekintésénél a közös gyökből némi hangváltozás következtében eredt szószármazást könnyen észrevehetjük, így p. o. ha e két alakot *tiên* „földet művelni“, *l'iên* „mező“ egymással összehasonlítjuk, azt látjuk, hogy az aspirált és nem aspirált kiejtése a kezdő mássalhangzónak s a vocalis mennyisége a közös gyökből két külön szóalakot fejlesztett.³⁾ Lássunk egy más példát, *üü* „beszéd“, *yün* „beszélni“, *yuet* „mon-

¹⁾ K u u n Géza gróf, kitűnő dolgozótársunk „Keleti tanulmányok története Magyarországon“ című műven dolgozik, mely a M. T. Akadémia kiadásában fog megjelenni. Seből van szerencsénk közölni e mind nyelvtudományi, mind pedig vallásbölcséleti szempontból érdekes fejezetet. Szerk.

²⁾ L. Von der Gabelentz György „Sur la possibilité de prouver l'existence d'une affinité généalogique entre les langues dites indochinoises“ megj. az „Atti del IV. Congresso internazionale degli Orientalisti“ 2. kötetében, a 285. dik lapon.

³⁾ L. Georg von der Gabelentz' Chinesische Grammatik, angezeigt von W. Grube, megj. a ZddmG. XXXVI-dik kötetének IV-dik füzetében, l. a 718-dik lapon.

ni“, e három szóalak a közös gyökből úgy eredt, hogy míg az első ragozatlanak maradt, addig a két utóbbi egyike *n*, másika *t* rag által képeztetett. Az itt megemlített nyelvtényből Lepsius már husz évvel ezelőtt azt a következtetést vonta, hogy a sinai nyelv történetében a monosyllabismust a polysyllabismus előzte meg.¹⁾ E helyes következtetés megerősítésére szolgált a sinai nyelvanyag összehasonlítása a tibetivel s a Gangesen tül rokon nyelvekkel.²⁾

A japáni nyelvet Boller az ural-altai nyelvekkel hasonlította össze, azonban ez összehasonlítás helyességéhez még sok kétség fér.³⁾ Egyelőre tanácsosabbnak látszik a jamato nyelvet az ismert osztályok egyikébe se számítani. Ilyen minden osztályzati kísérlettel daczó keletázsiai nyelv a koreai is.

Dr. Gützlaff Károlynak 1850 aug. 31-én a M. Tud. Akadémia „összes kis“ gyűlésén a chinai nyelvről és írásról tartott értekezése valódi eseménynek nevezhető, mert azon korszakon belül, melynek történetét írom, China s Japán nyelvvel és irodalmával tudásaink közül behatóbban senki sem foglalkozott. Gützlaff a koreai nyelvet a chinaival közel rokonságban állónak tartotta, „noha előbbi az egytagúságtól eltér, sőt nyelvtani formákat is képez⁴⁾“. De maradjunk meg e munkának általunk megjelelt határai közt. Vajda Péter a „Tudománytár“ új folyamának 3-ik évében⁵⁾ Hegel után egy következő czimű értekezést tett közzé: „China történeteinek philosophiája“. E czikk inkább a világirodalmi munkák, mint a sinologiaiak sorába tartozik, mert nemhogy szerzője nem meritett a sinai irodalom eredeti forrásaiból, maga a hirneves bölcész, kire hivatkozik, sem vette ezekről az általa mesterileg feldolgozott anyagot. Szerző értekezése

1) „Über chinesische und tibetische Lautverhältnisse.“ Berlin, 1861.

2) „Ich habe in meinem Aufsätze — írja Grube. — Die sprachgeschichtliche Stellung des Chinesischen (Leipzig, T. O. Weigel 1881.) auszuführen gesucht, dass der Zusammenhang des Tibetischen mit dem Chinesischen auf Grund der phonetischen Elemente der chinesischen Schrift erweisbar sei, und dass ferner die aus der chinesischen Schrift und den Dialekten sich ergebenden sprachgeschichtlichen Daten, verbunden mit einer vergleichenden Berücksichtigung des Tibetischen und anderer indochinesischen Sprachen, die Annahme von der Ursprünglichkeit des chinesischen Monosyllabismus unmöglich machen.“ L. az i. h., a 719-dik lapon.

3) „Zwar hat Boller — írja Grube — schon vor 24 Jahren einen „Nachweis dass das Japanische zum ural-altaischen Stamme gehört“ veröffentlicht, jedoch ist durch diesen vermeintlichen „Nachweis“ im besten Falle Manches wahrscheinlich gemacht, aber nichts erwiesen worden.“ L. Wissenschaftlicher Jahresbericht über die Morgenländischen Studien im Jahre 1879, a 19-dik lapon.

4) L. az „Új Magyar Muzeum“ első folyamának II-ik kötetét. a LXXXVII. és LXXXVIII. lapokon.

5) Augustus, 1839.

elején a King nevű könyveket a chinai irodalom ős- és alapkönyveinek mondja, melyekből a sinai nép története, polgári alkotmánya és vallása megismerhető. „A' Su-king-nak a' történetírás szolgál alapul, melly a' régi királyok tetteit írja le 's magában foglalja az e' vagy ama' király adta parancsokat. Az Y-king a' Su-king kivonata. Ezt a' sorsok könyvének mondják 's olly ábrákból áll, mellyek a' chinai írás alapja' gyanánt tekintetnek (!), valamint e' könyvet minden chinai gondolkozás alapjának tarthatni. Ez az egység és kettőség vizsgálatával kezdődik, azután pedig az illy elvont gondolat-idomok coneret létezésével foglalatoskodik.¹⁾ A' si-king végtére azon énekek és dalok könyve, melyek isteni szolgálat és lakodalmak alkalmával elmondatnak. Régente minden főtisztnek kötelessége vala az új év ünnepére minden, a' kezök alatt levő tartományban az év folytában készített költeményeket magokkal hozni. A császár vala e' költemények bírása, tanácsosai körében; a' jóknak találván, (igy!) közönséges helybenhagyást kaptak. Ezen különösen tisztelt és tanult három alapkönyvön kívül, még két másik is van, kevesebbé fontos, de szinte king-nek nevezett: a' Li-king (szokottabban Li-ki) mely a' szokásokat, a' császár és tisztek iránti czerimoniát írja le, és a' Y o-king, melly a' hangárról (igy!) értekezik. E' könyvek teszik China történetei, erkölce és törvényeinek alapját.“²⁾ Az érthetetlen h a n g á r szó itt a zenét jelenti. A Y o-king-ról Vajda megjegyezhetette volna, hogy ez a könyv, melynek szerzőjeül K h u n g - f u - t s e u - t (Confucius) tartják, fájdalom, elveszett. Némelyek szerint az elveszett munka néhány töredékét a Li-ki című könyv tartalmazza.

A polgári alkotmány változhatatlan öt alapviszonyáról, a melyek a Su-king-ban a társadalom öt sarkalatos kötelezettségeinek mondatnak, Vajda emlitem forrása után ezeket írja: „A kötelességek: 1. a' császár és a' népei egymás iránt, 2. az atya és gyermekeié kölcsönösen, 3. a' bátya és öcsé, 4. a férj és nőé. 5. a baráté barátja iránt. Itt alkalmilag megjegyezhetni, hogy az ötös szám igen divatos a chinaiaknál 's annyira kedves, mint a' keresztényeknél a' h á r m a s, vagy a' zsidóknál a' h e t e s (szerző még hozzátehetette volna a török eredetű népek k i l e n c z e s számát³⁾); öt elemök van: lég, víz, föld, é r c z és fa; négy égtáj és egy közép; az oltáros

¹⁾ Itt a nagy samosi bölcsész, Pythagoras tantételére emlékeztetek, a mely szerint minden számból áll (illetőleg nemcsak számok alá rendezhető, hanem lényegileg szám).

²⁾ L. az i. h. 117. 118. lapjain.

³⁾ A törököknél a hét szám is jelentőséggel bírt, l. a turkománok j e t i a t a „hét atya“, „hét ős“ kifejezését ősök értelmében.

szent helyek négy oldal- és egy közép-halomból állanak.“¹⁾ Érdekes, a mit a még életben levő nemzetség érdemeiről mond: „A' fiú' érdemei nem magának, hanem atyjának számitatnak be. Ily módon az elődök jutnak utódaik által czimekhez, nem pedig mint nálunk, az utódok elődeik által.“²⁾ — A sinai írásról és nyelvről szerzőnk így ír: „— — — — jegyeik száma 80,000 körül van. Leibnitz ezen írásmódot tökélynek tartá 's ajánlatosnak, hogy Európába is behozassék. Czélszerűtlenségén ma alig kételkedik valaki. A chinaiaknál igen sok függ attól, mint mondatik ki a' szó, lassan, gyorsan, erősen, halkán, melyek mellett még sok módosítás van. Némely szónak a' különböző kimondás szerint tiz, sőt tizenkét jelentésük is van, mert nálók a' hangsúly tesz különbözőzést, míg mi európaiak alig halhatunk hangsúlyt (így!). Így dsű, magas hangon azt jelenti mester és úr; alant: disznó; rövid törtten: konyha; erősen: oszlop. A' po szónak jelentései: üveg, forr, tör, hasít, banya, rab-szolga, okos, személy, kevés.“³⁾

Dr. Balog Pál (A. B. P.), elfeledhetlen emlékü tudósunk, az Y-King című könyvnek 1830—39-diki kiadását ismertetvén,⁴⁾ a — és — — jegyek magyarázatát az itt következő szövegben ismertette meg: „Y-King a' chinaiak' legrégeb könyve (ez nem áll, mert az Y-king, a mint felebb láttuk, a Su-king kivonata) 's már annál fogva is nevezetesség. De tartalma is nevezetes már csak anynyiban is, mivel benne egy philosophiai schema taláztatik, mely a' német philosophia' legujabb szakában fontos szerepet játszott 's játszik jelenleg is, t. i. a' dualismus' legrégeb schemája.“⁵⁾ Mit az új mathesis és philosophia + és — (plus és minus) jeggyel teszen ki, t. i. egy oldalt, a' positiv, tényleges, férfini, subjectiv, idealis ellentétet, más oldalt a' negativet, szenvedőlegest, asszonyit, tárgyilagost, reall stb., azt azon régi könyv egy egész és egy középen megszakított vonallal jelel. Ezen két jegyben — és -- van adatva a' dualismus, az ellentét, melly az egész világon átmegy 's mindennek alapját teszi. Minden egyéb csak ennek módosított örök ismétlése. A' dol-

¹⁾ L. a 121-dik lapon.

²⁾ L. a 121. és 122-dik lapokat.

³⁾ Hát a görög βίος „élet“, βίος „iv“, — a török é l „idegen“, é l „kéz“ nem mutatnak-e hasonló különbözőzést? — Vajda Péter, az értekezés írója, a m. tud. Akadémia levelező tagja volt s 1846. február 10-én szünt meg élni.

⁴⁾ Y-King. Antiquissimus Sinarum liber, quem ex latina interpretatione P. Regis aliorumque ex Soc. Jesu p. p. edidit Julius Mohl (Vol. I, ann. 1830. Vol. II. ann. 1839).

⁵⁾ A dualismusra a görög bölcsészetben is igen gyakran történik hivatkozás, mint az antithesis legegyszerűbb alakjára. Pythagoras magát a tárgyak lényegét a páros és páratlan számmal azonosította.

gok összves kifejlése megyen abból ki, és pedig — Y a n g, a' férfui, atyai, — — Y a, a női, anyai világelv. Ezek elválásából 's egyesüléséből áll elő az idealis és realis világ, az egész számrendszer, a' látható világ; ég és föld 's minden teremtmények. Ki valamit tud a' német természetphilosophiai rendszerekből, azonnal megérti a' régi chinai mysticát, legalább alapzatában, mert mindkettőben ugyanazon törvény ismételtetik. A' két ősjel minden lehető összeköttetése által állanak elő ezen jelek ———, ———, ———, ——— 's még aztán nyolcz jel, melyekben három-három vonás van egymás felett, 's még több más jelek, (igy!), melyekben még több vonás van egymás felett. Épen így fejlik ki az ujjabaknál egy egész mathematicus világ a' + és — ből, 's a subjectivból és objectivból az egész természetphilosophia. Természetes dolog, hogy ha egyszer az ellentétek schemájával birnak, azok alatt minden lehető dolgok befoglaltatnak. Nem hibáztak e' szerint Chinában sem a' magyarázgatások; de az azokban való fényüztést, mérséklé az önmegszorítás és fenyték, mely a chinaiaknak tulajdonok. Azon ősi természetphilosophiai magyarázaton kívül, melly szerint ≡ K i e n, a' m e n n y e t vagy a' tényleges termékenyítő természetert, ellenben ≡ ≡ K o u e n a' földet, vagy a' fogamzó természetert jelenti, mellyek összeköttetéséből kelnek ki az elemi erők, különösen szerettek egy erkölcsi political magyarázatmódot, miután Hoang-ti császár megparancsolá, hogy a' két ősjegy alatt egy részt az u r a l k o d ó' e r é n y e (—). másrészt az alattvalók pietása (— —) értessék: ezen magyarázatmód által az Y-King könyvből statusbölcesség compendiuma lett" stb. ¹⁾

Ez értekezés is inkább a bölcészeti, mint a sinologiai munkák sorába tartozik. Szerzője nem az eredeti forrásból merített s maga Mohl, a nagyérdemű orientalista, azon könyv kiadója, melyet szerzőnk ismertetett, munkájában szintén csak fordításokra támaszkodott. Dr. Balog Pál, a kinek e sorok írója örök hálával tartozik azon jóteköny befolyásáért, melylyel szellemi fejlődését előmozditani igyekezett, a legjelesebb polyhistorok egyike volt: természettudós, bölcész, nyelvész, az államtudományok kitünő ismerője, történész; mindez egy személyben! A buzgó patriota s az emelkedett lelkű philanthrop egyesült benne.

A „Tudománytár“ 1839-diki évfolyamának aprilisi füzetében ²⁾ a Stanislas Julien és Bazin által francziára fordított sinai szindarabok rövid ismertetését adta M. K. (az illető író teljes nevét nem ir-

¹⁾ L. a „Tudománytár“ uj f. ötödik évében, a X. kötetben (Budán, 1841.)

²⁾ L. a 137—142-dik lapokon.

ta ki) a „Blätter für literarische Unterhaltung“ 1838-dik évfolyamának 288-dik száma után. M. K. a chinai szindarabokról még csak nem is francia fordítások, hanem e fordítások német ismertetése után irt! Ez ismertetésből látjuk, hogy az, mi se Davis, se Premare atyának nem sikerült, mit Abel Remusat leletetlennek nyilvánított, Stanislas Julien sikeres fáradozása következtében megvalósult t. i. e kiváló ismerője a sinai nyelvnek egy sinai szinmű oly fordítását adta, a melyből a lyrai részek sem hiányoznak. Hoi lanki művének e czim alatti „L' histoire du cerele de craie“ Julien által eszközölt remek fordítása, mint az ismertető megjegyezte, revolúciónak (igy!) tekinthető a chinai nyelvészetben (megj. 1832-ben). A jeles fordító az előbeszédben mindazon nehézségeket előadta, melyek a sinai költészet megértését akadályozzák s ezek legfőbbje abban rejlik, hogy a költői nyelv a prosaitól felette különbözik. A chinai költészet nyelvének saját szó szerkezete, szókötése, különös beszédmódja, sőt saját szótára is van. Elismerem az innen eredő nehézséget, de ez a költészet lényegéből folyik. Pegasos nemcsak száguldoz, hanem repül is.

Az első magyar, ki tudunkra Sinaországba utazott, Eskandeli Máté volt. Emlékét az egyháztörténet számunkra megőrizte. Athanasius Kircher „China Illustrata“ czimű könyvében róla is megemlékezett. E jeles hittérítőnkéről így ír Czvittinger „Specimen Hungariae Literatae“ czimű munkájában az *E* betű alatt: „Escandelinus Matthaeus, natione Hungarus, patria Budensis, ejusdemque Urbis Civis. Hunc Historiae Ecclesiasticae tradunt desiderio propagandi Fidem Christianam, inter peregrinas gentes accensum, ad Chinam usque penetrasse, ibique jam circa A. C. 1009. vitae sanctitate, praedicationis efficacia innumerisque miraculis, plurimos Chinarum ad fidem Catholicam convertisse, ac tandem Bonziorum, ob fidem quam praedicabat, insidiis circumventum, illustri Martyrio vitae mortalis finem fecisse“ stb. ¹⁾ A „Polgári Lexicon“ szerzője csatlakozik azok véleményéhez, kik Escandeliről hibetöbbnek tartják, hogy nem a szt. István, hanem a Zsigmond király idejében élt, „mert mikor Xaverius szt. Ferencz Indiákon járt 1542. eszt. (-ben) és azután is, akkor némely portugalliai foglyoknak azt beszélték a chinai, vagy jobban sinai lakósok az ő régi írásaikból, hogy azelőtt mintegy kétszáz esztendővel járt ő náluk egy Escandeli Máté nevű magyar, budai fi, a kit a bonczok öltek meg, minekutánna őt halottat támasztott volna fel.“ Folytatólag így ír szerző: „Az igaz, hogy szt. István idejében,

¹⁾ L. az MDCCXI-dik kiadás 136-dik lapját.

a maga hazájában is elég aratásra való gabonát kaphatott volna Escandeli, ha ugyanakkor élt volna. Azonban még szt. István idejében, a magyaroknak vezeték nevök, mint neki van, nem volt.“¹⁾

Eskandeli nem magyar vezetéknev s talán Sicambria város neve lappang benne, mert egyebeket mellőzve tudjuk Oláh Miklós esztergomi érsek „Hungaria et Attila“ czimü könyvéből, hogy Ó-Budát régen az irodalom Sicambriának nevezte: Ad ipsum vero aquilonem parti malii exturgunt montes, vitibus frugiferi, in quorum radice monasterium est Eremitarum Dive Virgini sacrum, quam albam Mariam apellant (sic!) partim Sicambriae urbis... reliquia adhuc cernuntur²⁾ Oláh Miklós érsek XVI-ik század második felében (1568 jan. 14-dikén) Nagy-Szombatban halt meg. A Sicambria név még ezután hosszú ideig maradt fenn az irodalomban. — Gützlaff Károly e fejezet elején említett értekezése nyelvészeink figyelmét oly mértékben vonta a sinai nyelvre és írásra, mint azelőtt sohasem. A M. Tud. Akadémia akkori hivatalos közlönye, az „Új Magyar Muzeum“, ez előadásról szóló értesítést így kezdi: „Dr. Gützlaff³⁾ Károly ur mint vendég a' chinai nyelvről és írásról értekezett. Az ismert tárgy nem kis mértékben lett világosabb példái által, melyek élő szóval hangoztatva, sokkal elevenebb és határozottabb képet adnak a holt betünél.“⁴⁾

A japáni nyelvről, irodalomról, sőt magáról a japáni népről, földjéről s történetéről egész az újabb időig nemcsak nálunk tudtak igen keveset, hanem Európa más országaiban is, mert a japán birodalom minden európai előtt el volt zárva, kivéve a hollándaikat s

¹⁾ L. az MDCCCLXVI-dik kiadás első részének 397-dik lapját.

²⁾ L az Archaeologiai Értesítő“ új folyamának II-ik kötetét, a III-ik rész LVIII-ik lapján.

³⁾ Lepsius „Standard Alphabet“-jében Guzlaff-ot ír.

⁴⁾ L' az „Új Magyar Muzeum első folyamának II-dik kötetét, a LXXXVII-dik lapon. — Az újabb időben nyelvészeink közül az egy Podhorszky Lajos foglalkozott irodalmilag is a sinai nyelvvvel. Podhorszky 1876. martius 13-dikán tartott akadémiai értekezésének czime e sokat ígérő volt: „A magyar képzők és ragok megfejtése sinai gyökszók által. „Szerző kevéssel akad. felolvasása után egy más ide tartozó dolgozatot adott ki: „Etymologische Analyse der magyarischen mit /*h* anlautende Worte nach chinesisich — tibetanischen Analogien,“; e munkája franczia nyelven is megjelent, kitűnő nyelvészünk dr. Budenz József Podhorszky e két értekezéséről egy igen tanulságos bírálatot olvasott fel a m. tud. akadémia 1877-dik martius 12-dikén tartott ülésén, mely „a nyelv és szép tudományok köréből“ való akad. Értekezések közt még azon évben megjelent. Budenz bírálatában nyiltan kimondja, hogy Podhorszky a magyar és sinai nyelvek rokonításával tett kísérlete „csakis sikertelen elhibázott kísérlet“ (l. a 21-dik lapon). — Bálint Gábor jeles nyelvészünk szintén megtanulta a sinai nyelvet s volt is alkalma magát abban Sinába tett utazása alatt gyakorolni, de megjelent munkáiban ide tartozó adatok közlésével nem lépett fel.

még ezeket is csupáncsak a dezimai szigeten türték meg s még ott is foglyoknak tekintettek. E régiebb időben két a dezimai ügyviteli hivatalban alkalmazást nyert orvos tett legtöbbet a Japánt betakaró fátyol ellebbentésére, ezek egyike a német Kämpfer, másika a svéd Thunberg volt. Kämpfer adatait a belföldi irodalom forrásaiból merítette. Thunberg Károly Péter Jönköpingben született Smalandban, előbb a wexiői iskolában, utóbb az upsalai egyetemen tanult, hol a nagyérdemű botanicus Linné legkitünőbb tanítványa volt. 1772-ben mint orvos a holland-indiai társaság szolgálatába lépett s előbb a Jóremény fokához s onnan 1775-ben Batáviába s Japánba ment. Japánból 1778-ban Ceylonba s onnan a már egyszer megtett tengeri uton hazafelé indult. E jeles természetvizsgáló és utazó tudományos munkái a következők: *Flora Japonica et Capensis*, — *Icones Plantarum Japonicarum* — *Kaempferus illustratus*. Ifjabb Linné halála után az upsalai egyetemen Thunberg lett a növénytan tanárává. Munkás életpályáját mind végig hasznosan, a tudományoknak előmenetelére, magának dicsőségére futván meg, meghalt 1828-ban Tunaberg nevű birtokán.

E két jeles orvos után Siebold Filep Ferencz említendő; született 1796-ban Würzburgban, s 1815-ben az ottani egyetemen orvosi tanulmányait megkezdette; 1820-ban orvosi oklevelet nyert, 1822-ben Hollandban mint orvos az állam szolgálatába lépett, még azon év szeptemberében Bataviába ment s onnan mint követségi orvos, de Stüler ezredest Japánba kísérte. A dezimai hollandi telepen egy fűvészkertet állított, s ottan töltött idejét legnagyobb részt Japánra vonatkozó tanulmányokra s termény- és ethnographiai czikkek összegyűjtésére fordította. Ugyanott az orvostanról és a természettudományokról felolvasásokat is tartott. 1826-ban a követ kíséretében Jedóba utazott, de onnan kénytelen volt rövid idő múlva Dezimába visszatérni, hol 1828 december 18-án a japáni kormány elfogatta azon súlyos gyanú terhe alatt, hogy külföldi kém, erre a többi közt okot egy birtokában levő terjedelmes japáni földabrosz adott. Tapintatos magaviselete s nyelvismerete következtében 1829-ben, oct. 22-én szabad lábra helyeztetett ugyan, de egyszersmind száműzetett. Gazdag gyűjteményeit s kéziratit szerencsésen megmenthette. 1830-ban Hollandba visszatért s ott hozzáfogott Japánra vonatkozó munkái megírásához, a melyek közül itt csupán e kettőt emlitem meg: *Epitome linguae Japonicae* és a „*Verhandelingen van het bataviaasch Genoostschap*“ -ban megjelent értekezését a Japániak eredetéről. Gróf Zichy Ágost „*Tanulmány a Japáni művészetről*“ című kitünő értekezésében Siebold működését

következőkép jellemezte: „Siebold volt kétségkívül az, ki minden utas közül a legtöbb felvilágosítást nyújtotta nekünk a természetnek és iparnak termékeiről Japánban. A művészetre ugyan nem terjeszkedik behatóan és Leyden városában felállított muzeuma is azt bizonyítja, hogy figyelmét főleg azon ország természeti és iparterményeire fordította, melyben életének oly sok hasznos éveit töltötte.“¹⁾ A japáni nyelv tudományos megismerését Hoffmann János József alapította meg, kit működése és munkái köréből a kérélhetetlen halál 1878. január 19-ikén ragadott ki. Hollánd nyelven irt japán nyelv-tanának német fordítása 1877-ben jelent meg.²⁾

A „Tudománytár“ 3-ik kötetébe Széplaki Erneszt Berghaus évkönyvei VIII-ik kötetéből egy ily czimű értekezést ültetett át: „A Japán birodalom (Japán irományok után Klaproth)“³⁾ E cikkben a japáni írásról e rövid közlemény olvasható: „Ozinteno' ideje óta egész mai napig a' chinai ideographicus jelek és chinai nyelv (igy!) divatban vannak Japánban 's többnyire a' tudományos munkákban használtatnak (igy!), azonban közönségesen is ismeretesek (igy!) Mindazonáltal, minthogy a' japán nyelv' szerkezete a' chinaitól észrevehetőleg eltávozik 's a' chinai betűknek gyakran a legkülönbféle értelmök van, csakhamar éreztetett azon szükség, hogy ezen segíteni kellene. Igy találtatott fel a' VIII. század' közepén a' szótagok' rendszere, mely Kata-kana és Fira-kana-nak neveztetik 's az ország' nyelvében teljes divatra jutott, annyira, hogy most bajosan találtatik, ki ezt elolvasni nem tudná. Azon pillanattól kezdve, hogy a' Japánok írott nyelvvel birtak, literaturájok időszakonként sebesen haladott. Fájdalom, hogy Európában alig ismertetik.“⁴⁾ Lepsius „Standard Alphabet“-jében a japáni írásról ezeket mondja: Of the two Japanese formes of writing, the cursive F i r o - k a n a and the more square and distinct K a t a - k a n a, we have exhibited above the latter, which has been reduced already to our Standard Alphabet by J. Hoffmann (the learned editor of Donker Curtius's Japanese Grammar, Leyden, 1857) in his „Shopping-dialogues in Dutch, English and Japanese, Leyden. 1861.“ The Japanese used first for their language the Chinese writing. In the 9th century they derived from it a Japanese alphabet of their own and limited it to 47 syllabic signs. These syllables were put in such order as to form a little poem, the beginning of which Í-r-o-f-a became the name of

¹⁾ L. az említett értekezés 5-ik lapján.

²⁾ Japanische Sprachlehre, Leiden (Brill), XVI. 372 pp. 8.

³⁾ L. a 146—160 lapokon.

⁴⁾ L. a 160-ik lapon.

the alphabet. We learn from it' that the Japanese language of this time distinguished only ten consonants, which were composed with the five vowels *a, e, i, o, u*; three combinations were left out as not existing in the language, viz. *yi, wu* and *ye* (or *we*) (így eredt a 47 jel.) The old consonantic system was therefore this very small one :

k ' — y
t n s r
p m — w¹⁾

Lepsius folytatólag így ír: „Afterwards the sonants *g, d, b, z* were distinguished by a diacritical sign added to the corresponding surd letters; *p* was changed into the fricative letter *f* in all Japanese words; it preserved its original sound only in foreign words and was then marked by a little circle.“²⁾

A tibeti nyelv megismertetése körül Európában büszkén mondhatjuk, dicsőemlékü hazánkfia Körösi Csoma Sándor szerzett magának legtöbb érdemet s ez annyira érdekes nyelvet illetőleg hazai tudományunk a keleti nyelvészet történetének könyvében aranyfelirású diszlapot igényelhet. Az első, a ki a tibeti nyelv és irodalom ismeretét Európába hozta, az olasz Desideri Hippolyt jezsuita-rendbeli szerzetes volt (sz. Pistoia-ban 1684-ben s meghalt ugyanott 1739-ben.) Desideri 1716-tól egész 1721-ig Tibetben s legtöbbet ez ország fővárosában Lhassában élt. Az olaszok méltán büszkéek lehetnek e jeles hittérítőre, de mi is méltán dicsekedhetünk Körösivel. Nerucci tanár kitűnő nyelvész elismert érdemeinek egy nagy részét tőle igaztalanul elvitatván, Desiderinek tulajdonította s kérdéses cikkében erre vonatkozólag így ír: „Ora sta invece, che tutte queste belle cose, e con quanta mai di pienza! furono compiute già dal Desideri un 150 anni innanzi del Csoma“³⁾ Puini Károly tanár, a tibeti nyelv kitűnő ismerője, „Di una Relazione inedita del viaggio al Tibet, del P. Ippolito Desideri da Pistoia, scritta da lui stesso“ című cikkében több helyen czáfolta meg Nerucci Körösi Csománkra vonatkozó indokolatlan s igazságtalan állításait. Desideri egyedüli célja a buddhismus tanainak megczáfolása volt s e minden egyebet kizáró törekedése tette, Puini helyes megjegyzése szerint, a tibeti irodalom terén kiváló olvasottságát egyoldaluvá: „A questo solo fine si pose a leggere, anzi a divorare, come dice lui, i libri del B k a' —'g y u r;

¹⁾ (London, Berlin, 1863), a 247-ik lap on.

²⁾ L. az i. h. Az öt magánhangzót, úgy látszik, eredetileg egy könnyű torok-orrhang előzte meg.

³⁾ L. a „Revista Europea“ VII. évf. III-ik kötetét, a II-ik füzet 289 lapján.

ma avendo sempre innanzi a sè quella sua idea fissa, trascurò di fare, intorno a quell importante raccolta di scritture sacre, alcun lavoro, che per importanza scientifica possa esser paragonato anche da lontano a quelli che fece più tardi il Csoma di Körösi.“¹⁾

Puini czikkének egy másik helyén így ír: „Il paragone al quale ho accenato poco sopra, tra i lavori del Csoma di Körösi, e quelli che si suppone abbia scritti il Desideri, potrà esser parso fuor di luogo a tutti coloro che sanno l'importanza gradissima dei primi. Ma a questo mi ha spinto un articolo, che il Prof. Nerucci inserì non ha guari nella Rivista Europea, nel quale viene esagerato alquanto il merito scientifico del Desideri, attribuendo al modesto missionario gesuita quella parte, nello studio della lingua e letteratura tibetana, che ebbe il dotto scienziato di Körösi — — — — — E inutile che io dica qui ciò che il Csoma ha compiuto per la scienza; tutti gli orientalisti lo sanno.“²⁾ Csománk, mint Duka a Magyar Tudományos Akadémiához írt levelében megjegyezte, azért ment Lhassába, hogy ott egy a Jugurokról írt könyvet tanulmányozhasson. A lhassai könyvtár egyik igen becses könyve Urghien életével foglalkozik, a kit a Tibetiek országukban a buddhismus elterjesztőjének s a tibeti miveltség legfőbb megalkotójának tartanak. E némileg mythicus személy prophetiáját egy Lunghten nevű könyv tartalmazza. Azt gyanitom, hogy Körösi Csoma a Duka által említett könyvlajstromban Urghien könyvéről olvasván, azon boldogító remény karjába vetette magát, hogy hátha e könyv a régi Ugria vagy Jugria, a Strabo által említett Urgos-ok (Οὔργου)³⁾ nevével függ össze s Urghien talán Tibet ugor ősmiveltségének személyesítője. Bizonyára Csoma reményét maga is túlmerésznek tartotta, mert mint a tibeti irodalom kitűnő ismerője Urghien személyéről kellőképp értesülve volt, de a remény ellenállhatatlanul vonz s a bizonytalanság homályában fejlődik ki legjobban, már pedig a tibeti buddhismus megalkotóját mythicus homály fedi. Körösi Csoma Sándor fiatalsága tanulóéveitől fogva egy a magyar nép ázsiai eredetének kinyomozása végett Ázsiába teendő út tervével nemcsak foglalkozott, de mind azon élő és holt, ma már nem beszélt nyelveket szorgalmasan meg is tanulta, melyeknek tudását e célra szükségesnek tartotta. Enyeden végzett tanulmányai után, ott kedve ellenére rövid időre a költészet tanára lett. Enyedről Csoma Sándor g y a l o g

¹⁾ „Bollettino Italiano degli Studii Orientali“, anno I, nr. . (10 Luglio 1876), a 40-ik lapon.

²⁾ L. az i. h., a 41-dik lapon.

³⁾ Lib. VII. cap. 3. 17.

utazott Göttingába, hogy testét mindazon nyomorúságokhoz hozzá szoktassa, melyek a keleti utazással kiváltképen a vagyontalan utazóra nézt együtt járnak. Göttingában két esztendeig foglalkozott az útiterve kiviteléhez szükséges tanulmányokkal; szorgalmasan olvasta a keleti utazások leírásait, melyekkel a göttingai egyetemi könyvtár bővelkedik, így Pallas, Gmelin és Klaproth utazásait, a keleti nyelvek közül a héber, arab s nyugatarámi megtanulására különös gondot fordított s nagy szorgalommal látogatta Eichorn ¹⁾ és Heeren előadásait. Göttingából visszatérvén, gyalog járta be Németországot, Horvátországot és Szlavoniát egész Enyedig. Enyeden hijában igyekeztek barátjai, volt tanuló társai, tisztelői előttök ábrándszerűnek, kivihetetlennek látszott messze útvjáról lebeszélni; rendületlenül megállott terve mellett. Mélyen tisztelt nagybátyám gróf Kún Kocsárd, midőn egy alkalommal köztem és közte Körösi Csomáról volt szó, elbeszélte nekem, hogy dicsőemlékü tudósunk a marasztásokra elején, mintha azok nem is reá vonatkoznának, egy szót sem mondott, végre midőn azoktól tisztelői, barátjai nem tágitottak, a komoly elhatározás hangján megszólalt s röviden kérte őket, hogy ne igyekezzenek elhatározott szándékában megrendíteni, mert az lehetetlen dolog; a szándék rég óta érlelődik benne s rövid idő múlva valósulni fog. Ezt mondotta egyszer gróf Kún Kocsárd előtt azon férfúnak, kinek nagy befolyása volt reá, a tanítványai előtt elfelejthetetlen emlékü Hegedüs Sámuel tanárnak, a későbbi nagyhirű tordosi s végül szászvárosi ev. ref. lelkésznek. S Hegedüs megértette az intést és elhallgatott. Mélyen tisztelt nagybátyám gróf Kún Kocsárd kérésemre nagy nyelvészünkkel való találkozását Hegedüs tanár házánál egyik hozzá irt levelében így írja le: „Én Körösi Csomával néhai Hegedüs Sámuel enyedi hires professornál találkoztam, ki akkoriban a hazai történelem, politica és classicai litteratura tanára volt. Úgy emlékezem, hogy Körösi az időben jött haza a göttingai akadémiáról s midőn professor Hegedüsnek eltökélett elhatározását felhozta, hogy keletre utazik s utját addig folytatja, míg a magyarok bölcsőjére, bevándorlási helyére talál, előadásának hangulata bizonyos keserűségre és meglegedetlenségre mutatott. Hogy mi volt az oka? nem tudhatom

¹⁾ Eichhorn János Gottfried sz. Dörenzimmernben Hohenlohe-Oehringen hercegségben 1752 oct. 16-ikán, egyetemi tanulmányait Göttingában végezte s 1788-tól fogva haláláig mint ottani tanár működött, meghalt 1827. Junius 25-én. Számos munkái közül a következőket említem meg: 1. Allgemeine Bibliothek der biblischen Literatur (Leipzig 1787—1801, 10 Bde) 2. Einleitung in das alte Testament 3. Einleitung in das neue Testament 4. Geschichte des ostindischen Handels vor Muhammed (Gotha, 1775.)

elhatározni, de úgy tetszik nekem, mintha hallottam volna, hogy valami czéljában hajótörést szenvedett. Midőn professor Hegedüs még egy utolsó kísérletet tett a lebeszélésre, makacson azt felelte: „elhatároztam magamat az útra és megyek, se tanácsot, se segélyt senkitől se kérek.“ És ez a felelet hasonlított arczkifejezéséhez, mely szikár, barna képén átvonult. Körösinek termete magas és sovány volt, de bizonyos hajlékonysággal. Öltözte — a mikor láttam — egészen fekete volt, a mint akkor az akadémikusok viselték. Ennyi az, a mit én Körösiről irhatok: magába véve nagyon kevés.“ Eddig a becses levél felette érdekes tartalma:

Az ily férfiak lebegtek Horatius költői lelke előtt, midőn odái III-ik könyvének III-ik odájában e szép szavakat mondotta:

Justum et tenacem propositi virum

Non civium ardor— — — —

— — — — — — — —

Mente quatit solida, neque Auster.

Dux inquieti turbidus Adriae,

Nec fulminantis magna Jovis manus:

Si fractus illabatur orbis,

Impavidum ferient ruinae.

Enyedről 1819 decemberében Csoma — megint gyalog — Bukarestbe indult. Egy gróf Bethlen udvara mellett vezette útja; a gróf észrevette, kérte lépne be házába, ott megvendégelte s éjjelre is megmarasztotta, de Csoma a szives meghívást, hogy az éjjelt a gróf kastélyában töltsen, nem fogadta el, mert, mondá, sietős útja van; gr. Bethlen kérdésére, hogy ugyan hova iparkodik oly nagyon, röviden azt felelte: „Ázsiába.“ ¹⁾ A gróf látva, hogy Körösi Csomának egész pogyásza egy kis batúból áll, a feleletet tréfának vette s reá tréfáson jegyezte meg, hogy ily nemű falut nem ismer a környékben, s nagyon elcsodálkozott, mikor vendége egész komolyan állította, hogy csakugyan útban van Ázsia felé. Körösi Csoma teljes életében a komoly elhatározás embere volt. 1820-ban Januarius 3-ikán nagyérdemű utazónk Bukarestből Rustsukba, 11-ikén Sofiába, 25-én Philippopolba érkezett s az európai Törökország egy nagy részét gyalog bejárván, a Mavitza folyón átkelt s annak torkánál Enos mellett az aegaei tengeren hajóra ült. Február 10-ikén Chios szigetébe, onnan Rhodosba, majd Kyprosba érkezett, Martiusban a Phoeniciaiak híres városába Sidonba jött (most Câidâ), innen Tripolisba, Laodiceába

¹⁾ Ugy is mondják, hogy Tibetet mondott volna.

(most Lâdikije) jutott s april 12-ikén Aleppóban megállapodott, s ott majdnem egy hónapig mulatván, Május 20-ikán további útjára megindult, Julius 21-én Bagdádba, a régi Kalifák fővárosába érkezett, innen Sept. 4-ikén útra kelvén, Kermânsânon és Hamadhânon (e név eredeti alakja Hagmatâna, a melyből a régibb görög írók Ἀγβάτωνα-t, a későbbiek Ἐξβάτωνα-t csináltak, héberül סַבְרָא) át October 14-én Teherânba, Perzsia jelenlegi fővárosába (az egykori Medeába, későbbi Parthiába) megérkezett, a honnan December 21-ikén 1820-ban barátainak Nagy-Enyedre levelet írt, mely oda Martius 18-ikán érkezett meg. Körösi e levelét Kenderesi Mihály gubernialis tanácsos a „Tudományos Gyűjtemény“ szerkesztőjével Thaisz András-sal közölvén, utóbbi tartalmának kivonatát a „Tud. Gyűjtemény“ 1821-iki évfolyamának V-ik kötetében tette közzé egy a hazafiakhoz intézett meleg felszólítás kíséretében, melyben kéretnek Körösi Csoma útjának folytatására pénzbeli segedelemmel közreműködni. E felszólításból kitűnik, hogy Pestmegye 1821 Majus 10-ikén dicsőemlékü József nádor elnöklete alatt tartott közgyűlésén nemcsak jelesebb összeget ajánlott Körösi Csoma Sándor számára, hanem a szolgabíróknak is meghagyta, hogy kiki a maga kerületében a birtokosságot segedelemadásra buzdítsa.¹⁾ Thaisz következőkép végzi felszólítását: „Valóban minden Nemzet virágzásának vagy hanyatlásának maga oka, a' minttudnillik a' Hazafiuság vagy még buzog benne vagy már minden tüze elaludt: ha magunk elhagyjuk magunkat, mástól méltatlanul várunk segedelmet; és ha Körösi (hogy egyik Levelezőm szavaival éljek) most a' maga hazafiai által épen nem segítették, az idegen különben is nemzetünket gyalázni szerető nemzetbeli Iróknak, a' sértegető 's talán motskos megjegyzésekre adhatnánk alkalmatosságot, mellyeket is nem egy könnyen 's nem hamar moshatna le, se a' Maros, se a' Szamos, se a' Tisza, se a' Duna.“²⁾ Teheránból Körösi meg se várva a segedelmet, melyet hazájától kért, több a perzsa fővárosban lakó angoltól segítve Tibetbe indult. „Homályos fátyol takarja mindeddig azon időt — mondja báró Eötvös József Körösi Csoma Sándor felett tartott remek emlékbeszédében — melyet Körösi Tibetben töltött. Tudjuk, hogy Kis-Bocharián (igy!) keresztül a' gobi pusztá felé vándorolt; hogy részint Moorcrafttal, részint maga a Himalaya' völgyein 's Tibetben körüljárt. Ez utak' története 's eredményei azonban előtünk ismeretlenek; az egy, mit bizonyosan mondhatunk, az, hogy

¹⁾ L. a 121-ik lapon.

²⁾ L. a 122-dik lapon.

idejének legnagyobb részét, melly Teheránbóli elindulása 's Calcuttába érkezete közt fekszik, Kaman és Zsimkaz buddha kolostorokban tölté.“¹⁾

Dr. Duka Tivadar hazánkfia nyomozása remélhetőleg a báró Eötvös József által említett utak homályos voltát is megvilágítják. Kőrösi angol nyelven irt tibeti szótára s nyelvtana — báró Eötvössel szólva — „dicső eredménye azon hosszú tudományos martyrságnak, melyre honfitársunkon kívül talán senki lelkében elég erőt nem talált volna.“

A tibeti írás tudvalevőleg a szanszkritből alakult; a jelenlegi kiejtés különbözvén a régitől, némely betű a gyök előtt vagy után nem olvastatik.

Gr. KUUN GÉZA.

---

¹⁾ L. a m. tud. társaság „Évkönyvei“ VII-dik kötetét (Budán, 1846), a 39-ik lapon.

KELEMEN BENŐ ARANYKÖNYVE.

Egyházunk áldott emlékü jóltevője, a f. évben elhunyt Kelemen Benő, munkás és közhasznú életének kimerítő leírásáról és érdemleges méltatásáról, nem kétlem, gondoskodni fog a „Ker. Magvető“ t. szerkesztősége. Addig is azonban, a míg ez megtörténnék, érdekesnek tartom az ő aranykönyvét megismertetni, mely részben a megirandó étetrajzhoz is lényeges adatokat szolgáltat s nem egy tekintetben világot vet a mi szegény tanulóink küzdelemteljes iskolai pályájára szintugy, mint azon nevelési rendszerre, mely oly jellemeket tudott teremteni, mint a minő a Kelemen Benőé is volt.

Többször levén alkalmam elhunyt öreg nemes barátom házá-
nál megfordulni, sőt nyárban rendszeren heteket töltvén el vele szu-
csági kertjének hűs árnyában, nem egyszer hallottam őt ez arany-
könyvéről beszélni, de azt elkérni, megtiltotta nekem az a kegyelet,
melylyel ő arról mindannyiszor megemlékezett. A közelebbi múlt nyá-
ron hasonlóképpen szerencsém levén több időt hátrahagyott kedve-
sei társaságában tölteni, a mikor természetesen nem egyszer vala be-
szélgetésünk tárgya az elhunyt kedves emléke, nem mulaszthattam
el elkérni az aranykönyvet, melyet azóta többször átolvastam s mind-
annyiszor megilletődve tettem le kezemből.

Pedig hát ez az aranykönyv nem egyéb, mint boldogemlékü
Kelemen Benőnk édes atyjának fiára tett költségeinek jegyzéke, köz-
be-közbe egyes megjegyzésekkel kísérve. E jegyzéknek az aranykönyv
nevet a háládatos fiu adta, ki azt aranynyal szegélyezett kemény fe-
kete bőrtáblába köttette s széleit is megaranyoztatta. Teljes czime
ez: Diarium, melyben feljedzettem első fiu-magza-
tomnak Benjaminsnak taníttatására töltött költségei-
met az 1801. esztendőttől fogva, ha addig élek, tanít-
tatása végéig és fáradságimat. N.-Ernyei idős b. Ke-
lemen Benjamin, ekkor a szt.-Mihályi unitaria eccle-
zsia papja.“

Ez aranykönyv megismertetése e sorok czélja.

Az aranykönyvet a következő előszó nyitja meg:

„Kedves fiam Benjamin! Sok tudósok, kiknek nyomdokaikat
is alig, sőt nem is követhetem, a magzatok neveléséről magok el-

méjekhez mérsékelt igen bölcs munkákat terjesztettek a világ eleibe, melyekből a szülők magzattjok aránt téjendő kötelességeket megérthetik, s ha nekik tetszik, követhetik is.

Én nem törekedtem abban, hogy a nálamnál tudósabb emberek munkáinál ezen tárgyban még bölcsebb munkának kidolgozásában izzadnék, mégis történhet, hogy azokat ezen csekély jegyzésem feljül haladja, mert azok csak javaslatból, én példával, azok szóval, én cselekedettel akartam azt megmutatni, mi a jó nevelés! s következőképpen tégedet édes fiam miképpen neveltelek, hogy tanítottalak s hogy tanítottalak és azért kötöttem össze ezen jegyzőkönyvecskémet, hogy ez körülöttem volt fáradozásimat kibeszélje; mondom, nevezetes okokon kívántam nem a világ, hanem csak szemeid eleibe terjeszteni ezen nevelésodról való jegyzésemet; azért

Elsőben, hogy ezt te szorgalmatossággal megolvassván, meglásd, hogy én abból, a mi egy magzatja boldogságára törekedő atyának kötelessége, semmit el nem mulattam, a melyből, ha nem akarnád is, meg kell ismerned, hogy én jó atya voltam. Olvasd meg bár ne csak egyszer, hol találod, hogy az iskolai tanulásra rendelt órákat ok nélkül az én restségemért házamnál töltöttem volna! akkor mondom, mikor a tanítás, tanulás folyamatban volt, te magad vagy hevertél volna, vagy szolgálatodat, bárha kevés tudott volna is lenni, önön hasznomra fordítottam volna, vagy köntösöd, ruházatod nem léte csak egy napot hátrált volna, készebb lettem volna rongyoskodni, csak neked légyen ruházatod, szűkölködni, csak neked ne legyen fogyatkozásod; egy szóval terhes házam gondja között a volt első, hogy a szükségeseeknek nem léte miatt tanulásod ne hátrálódjék, tudva lévén előttem, hogy a tanulásban egy nap, sőt egy óra elmulasztása nagy kárt okozhat.

Másodszor egybeszedtem ezen jegyzésemet azért, hogy ha te az én sok szorgalmatosságom után is a tudatlanságnak sötétségiben találsz maradni, ne atyai kötelességem elmulasztásának, hanem csupán restségednek tulajdonítsd.

Harmadszor, ha téged az Isten magzatokkal szeret, olvasd a nálamnál bölcsebb emberek munkáit, melyeket kiadtak a magzatok neveléséről, e csekely példamat pedig kövesd s azoknál nagyobbra becsüld, úgy, ha jobban nem tudod, mint én magzataidat neveljed, úgy ruházd, úgy tanítsd, úgy taníttassad, hogy te is, azok is kötelességeiknek megfeleljetek.

Negyedszer irtam tovább ezen jegyzőkönyvemet azért is, hogy nagy szorgalmatossággal tőled megolvastatván, ha csak a ter-

mészet világa tanitana is tégedet arra, hogy a kölcsönt megfizetni köteleztetünk, ha elfelejtetné veled a háládatlanság (melyet nem reméllek) szülőid tiszteletét, én vagy édes anyád, ki minden körülötted való szorgalmatoskodásomban s reád tett költésemben egyik fél volt, s velem együtt boldogságodat úgy munkálta, mint én, ha mondom utolsó öregségre jutnánk, azon tőlünk reád tett sommát nekünk akkor visszafordítani Isten, ember és természet törvénye kötelez.“

E néhány sorhoz, úgy hiszem, nem szükséges magyarázat. Azok egy gondos édes atyára vallanak, a kinek legfőbb gondja gyermekének kimivelésében összpontosul. Azért kész minden áldozatot meghozni, a mi módjában áll. S midőn ezt meg is tette, nyugodt öntudattal mondja fiának, hogy ő „jó atya volt.“ Másfelől tudja azt is, hogy az ő legjobb igyekezete kárba veszett, ha azt érdemetlenre pazarolta; s ezért gyermekét teszi felelőssé. „Ha az én szorgalmatosságom után is a tudatlanság sötétségében talász maradni — ugymond — ne atyai köttelességem elmulasztásának, hanem csupán restségednek tulajdonítsd.“ Gyermeke iránti vakszeretet tehát nem teszi elfogulttá. Ad neki, de követel is tőle. Megvárja, hogy egykor ő is hasonló gondosságot tanusítson gyermekei iránt s ne felejtkezzen meg arról, hogy esetleg vissza kell fizetnie a vett jótéteményt szülőinek. Szóval, e néhány sorban a szülőknél gyermekeik s megfordítva, ezeknek szülőik iránti kötelességüket oly tisztán és világosan kifejezve találjuk, hogy e tekintetben valóságos erkölcstannak nevezhetjük, a melyet Kelemen Benő nemcsak megtanult, de be is töltött.

Az előszó után a neveltetési költségeket még egy kis jegyzés előzi meg, melyből megtudjuk, hogy a mi Kelemen Benőnk 1792-ben, apr. 9-én született s 1801-ig az édes atyai szárnyak alatt neveltetett. Ekkor tks. Pálfi Elek ur kicsiny fiacskájának, Eleknek, kit a megelőző télen szintén id. Kelemen Benjamin tanított saját házánál, júliusban instructort hozatván, ennek, retsenyédi Máthé Jánosnak, keze alá adta fiát is. A nyári szünidőt aztán a kis Benjamin a kis Elekkel ez utóbbi szülői házánál töltötte, közös tanítójuk felügyelete alatt, míg ugyancsak 1801. sept. 1-én, tehát 9 éves korában sz. kereszturi gymnasiumunk növendéke lett.

Ez időtől kezdődik a tanittatási költségek pontos feljegyzése, hétről-hétre, a melyekből egy néhányat az akkori árviszonyokért érdekesnek tartok közölni. Egy nadrág ára 4 frt; egy kordován csizma 3 r. frt; egy selyem nyakravaló r. 2 frt; egy lájbi 3 r. frt; egy csizmafejtetés 1 r. frt 30 váltó kr; egy talpaltatás 20 v. kr; egy sapka 2 r. frt; egy báránybőr-kozsok 5 r. frt 30 v. kr. Az élelmi szereket min-

den héten vagy maga az édes atya, vagy az édes anya, vagy ezeknek szolgálja vitte Sz.-Kereszturra, a hol gazdasszonynak megfogadott Csifó Józsefné egy esztendőre 8 r. frtért a gyermeknek ezekből s minden hétre még 3 font husravalóért s egy szekér tűzifáért napon-ta kétszer főtt ételt adott. A tanító, Máthé János, kapott egy évre 5 r. frtot s egyszer-máskor vásárfiában 20—30 v. krt. A classis praeceptor 1 r. frt s hasonlóképpen vásárfiában 20—30 v. krt. Incorporatióért 1 rf; locusért 30 v. kr.

Az 1801-dik évről van még egy figyelemreméltó jegyzés az aranykönyvben, a mely sz.-kereszturi középtanodánk történetéhez becses adalékul szolgál.

„A gymnásium csak most kezdvén épülni — így szól az — midőn látnám, mely szoros a tanulók lakhelye a tanuló házak szűke miatt, arra beszélgettem az ipammal, kobátfalvi Nagy János urammal, hogy gyermekeink számára csináltatnánk egy házat, melyhez mindenkor jussunk lehessen, azért két legényemi levén, magam is felmentem a szt.-mihályi unitária ecclezsia havasaira s mindaddig ott voltam, míg egy házfát megvágattam, s magam is szüntelen vágtam s faragtam; ezt az ipam ugyan, lehozatni a havasból és felrakatni segített, de pénzbeli segedelem majd csak egyedül reám maradt, padlásnak való deszkára, zsendelyre, zsendelyszegre, kemenczére költöttem 28 r. frtot; egy ablakot ajándékozott Baczo Klára ifju-asszony és így egészen elkészítettem s lakóvá tettem egy szép kis házat a többek végibe, ezt mindazonáltal rubricába nem írom, engedje Isten, hogy gyermekeim és késő maradékim is vehessék jó hasznát.“

Igy épültek régen a mi iskoláink. Nem államsegélyből, nem fundációkból, hanem egyesek buzgóságából, sőt véres verejtékéből. Imé, egy szegény sorsu pap, hogy fiának lakházat csináljon, maga megy a havasra fát vágni, megveszi hozzá a deszkát és zsendelyt, s oda told egy szobát az iskola-pülethez. Mit mondok: épülethez? Hiszen a mi sz.-kereszturi iskolánk is kezdetben csak ilyen sövénykerítésű, tapaszos szobákból állott, a melyekhez képest ma talán a legutolsó falusi iskolaház is palota. S hogy ezen nyomorult viskókból milyen emberek kerültek ki, a többek között ott volt a mi Kelemen Benőnk, a ki maga is atyja szép példáját követve, nem egy áldozatot hozott iskoláinknak. Vajjon azok a tanulók, a kik most kényelmes Jakszobákban, ösztöndíjak mellett tanulnak, a tudomány mellé ragasztanak-e annyi jó cselekedetet, hogy azokról a későbbi nemzedékek is hálás kegyellettal megemlékezzenek?!

A mi a Kelemen Benő tanulását illeti, erre nézve édes atyja

az első iskolai évről ezt jegyezte fel: „Pünköst előtt examenre levoltam, helyes feleletén örvendtettem, s hazahozván pünköst ünnepére, többször be se vittem septemberig, mivel a Tiszt. professor a thorczkói synodusra menvén, diligentia nem volt.“

A második isk. év vonatkozó jegyzetek szerint „Máthé János Kolozsvárra menvén bővebb tanulás végett, helyette praeceptor-nak denominálta a T. professor ur Kelemen Mihály fratert.“ Gazdasszonyának, Csifónének meg a háza leégvén, kosztba ugyanazon árban Kis Józsefhez ment Osvát Zsigmond- és Fekete Jánossal, ugy egyezvén a szülők, „hogy egyik egy héten, a más másodikon, a harmadik harmadik héten tartsa el az asztalt,“ mihez képest most már csak három hétben egyszer kellett szülőinek Sz.-Kereszturra menni és élelmet vinni. A téli examenról örömmel jegyzi fel az édes atya fiáról, hogy „dicséretes felelete, stylusa érdemesítette őtet, hogy a syntaxisra promotiot nyert.“ De annál érzékenyebbek 1803-ból eme sorai: „25-a apr. Segesvárra utam levén, in transenna bémentem Kereszturott a papi házhoz, az hová midőn le akarnám hivatni, a Tiszt. pap jelenti, hogy a kertiben nehány negligens fraterekkel kártyázik; megvallom, nagy szomorúságot találtam ezen korhelységiben, hogy midőn mások szorgalmatosan tanulnak, ő magához hasonló negligens fraterekkel kártyázik, kegyetlenül megpirongattam, mig sirni fakadott, melyet magam is követtem s erősen megparancsoltam, hogy ha többször tanulás idején eféle cselekedetét észreveszem, kiveszem a kollegiumból és kézi mesterségre adom; azonban a dominus praeceptor-t se hagytam pirongatás nélkül, hogy miért nem vigyáz reá. Mindkettő kötelezte magát, hogy többször a nem léssen. Utinam. Akármint megharagudtam volt is, mégis Segesvárról pogácsát hoztam neki s félkoncz papiroost.“

Mily példás nyilatkozata az atyai szigornak és szeretetnek, a büntetésnek és megbocsátásnak! Csirájában elfojtani a rosszat, ez a fődolgoz a jó nevelésnél s hogy ez a szerető apának sikerült, mutatja az, hogy az egész Aranykönyvben hasonló kihágásnak nyoma nincs. Ez oldalról tehát aggodalomra több oka nem volt. Ugy látszik azonban, hogy a mi Benjaminunk gyermekkorában beteges volt, mert a második iskolai évben is háromszor kellett e miatt hazavitetni. De a hogy jobban lett, az atya azonnal visszavitte Sz.-Kereszturra, hogy ok nélkül egy órát se mulasszon. „A caniculára hazajött ugyan — írja diariumában az idősb Kelemen — de Tks. Pálfi Elek ur, Elek fiának, ki nálam két télen quartélyozott, német praeceptor-t hozatván, nyárra én is Benjaminsat oda vittem és egész nyáron németet tanult.“

A harmadik isk. évben, 180^{3/4}, a magántanító ismét változik, mert Kelemen Mihály szintén Kolozsvárra megy s helyébe Füzi Ferencz lesz praeceptorrá. E mellett azonban a nyári német deák is a gymnasiumba menvén magyarnyelv tanulása végett, ezzel egy egyezett Kelemenünk atyja, hogy „mig Kereszturott léssen, mindennap egy órát Benjamins a németre tanítsa.“ A kösztozás is újabb változáson megy át, a mennyiben atyja Osváth Sigmond és Fekete János czimboraságával felmond, „mert — a mint diariumában írja — noha én voltam köztük szegényebb s én minden harmadik héten gazdagon kiállítottam az asztalt, a többi oly csekélyen, hogy kénytelen voltam hazul is segélleni fiamat.“ Minélfogva Benjamins ismét egyedül maradt kösztozásban s a szülők „ugyan reá kérték a gazdasszonyt, hogy tisztességesen főzzön, hogy a gyermek meg ne szomorodjék, levén egyébaránt is igen gyenge természetü.“

Ez isk. év végén Kelemen a poesisra promoveáltatott. Mire nézve a diariumban atyja ezeket írjai: „15-a junii exament tartván a Tiszt. professor ur, lementem s mindvégig ott voltam harmad napi g. Ekkor a Tiszt. professor urnak kedve volt Benjamin fiamat promovealni a poesisra, nevezetesen pedig Tks. király-bíró Pálfi Elek urnak azért, hogy Elek fiát promovealtatni akarta s a fiam is el ne maradjon, én megengedtem, de aztán házamnál ugyan rigorosum examenre vontam, láttam, hogy mind a syntaxisba, mind kivált a constructióban deficial, arra vettem, hogy még esztendeig maradjon meg a syntaxisba. Nagy kedvetlenséggel, de csakugyan reá vettem anynyival is inkább, mivel a promotusok közül legalsó volt. A Tiszt. professor urtól és classis praeceptortól megkivántam azt, hogy mint már promotushoz rajta senkinek locussa elvételével jussa ne legyen, melyben az az előre való nézésesem van, hogy deákságot érvén, legelső lesz annak idejében s praeceptorságot nyerhet.“

Mennyire másként gondolkoznak most rendszeren a szülők, midőn a legtöbbben azt szeretnék, hogy gyermekök egy év alatt kettőt is végezzen, s ha egyet-egyét az iskolában osztályismétlésre utasítanak, ebben méltatlanságot látnak s üdözést keresnek. Ez az oka aztán annak, hogy sokan igazán száraz lábbal mennek keresztül a tanulói pályán. Lám, a gyermeke boldogságát munkáló szülő inkább maga meghosszabbítja a tanfolyamot, csakhogy gyermeke kellő alaposzággal haladjon feljebb. A nyári szünidőre különben Kelemen atyja a német nyelv tanulása végett Segesvárra vitte s egy Tájsz nevű szabóhoz helyezte el, egy német tanítót is fogadván melléje.

A következő isk. évben (180^{4/5}) tehát még az syntaxisi osz-

tályban maradott Kelemen. Ez évről a diariumból a következő két jegyzést veszem ki, mint az atyai és anyai érzés egymást kiegészítő jellemvonásait. Az egyik ez: „Egy héttel karácson előtt haza jött, a midőn megpróbálgatván, nagy kedvetlenségemet tanultam tanulásában, mert noha promotus volt a poesisra, de most is gyenge a syntaxisba, kivált a Ravisiust kedvem szerint exponálni s construalni nem tudja, s azért mig itthon innepelt, szorgalmatosan minden nap exponaltattam s construaltattam vele a Ravisiust, s ugyan a fejére parancsoltam, hogy ugy tanuljon, hogy minden holnapban számot veszek.“ Ez az atyai szeretet! A másik ez: „A midőn abban fáradoznék, hogy caniculára viszont Segesvárra viszem német nyelv tanulás végett, nékem ugyan a fiam Benjamin semmit nem bátorkodott jelenteni, de az anyjának keservesen panaszkolta, hogy a miólta 1801 házamból tanulás végett kiment, soha házamnál nem caniculázott, most igen szivvel caniculázna. Látván az anyja nagy szomorúságát, reám támadott, hogy mit kinzom kedves fiát oly megszűnés nélkül, én is hát látván a kedvetlenséget le hagytam elvitelét s itthon caniculázott.“ Ez az anyai szeretet!

A midőn 1805 szeptember elején Kelemet az atya Sz.-Kereszturra beviszi, ezt jegyezi be diariumába: „A Tiszt. professor urat azon kértem, hogy noha már mint a poesisra promotusnak nem kellene ugyan praeceptor, de mégis méltóztatnék neki egyet denominálni, a ki a poesisba initialja, denominalta azért kőrispataki Kiss Istvánt, kinek egészen korbácsa alá adtam s kértem, hogy nem nézve azt, hogy poeta, épen ugy tractalja, mint egy classistát.“

Sz.-kereszturi gymnasiumunkban a poeta ugynevezett deák lett s a megszabott egyenruhába öltözött. Hogy ez a Kelemen tanulókorában miből állott és mibe került, kitűnik a diarium következő soraiból: „Mig a szüreti vacation itthon volt, következővén a frequentatio ideje, elkészitettem deáknak, magamnak levén egy valamennyire viseltes dolmányom, ezt mente formálag csináltattam, posztót csak az ujjának vettem, vettem bállést, báránybőr prémet egész készületet és a szabót kifizettem, in summa constalt 18 rf; egy uj dolmány minden készületével constal 13 rf. 30 kr; egy öv 2 rf; egy uj nadrág 8 rf 30 kr.“

A szigoru atya, ugy látszik, nem nagy reményt táplált deák fia iránt, mert ezt írja 1806 febr. 6-ról: „Megértvén gyengélkedő egészségét, feleségem szekérrel utána ment s haza hozta, kinek hazajövetelével alig irhatom ki mely nagy szomorúságot találtam fiamban, mert megparancsoltam volt neki, hogy minden heti exercitium-

mát nékem mutassa elő, hadd látnám, mi előmenetele legyen a poezisba; de a 1-a sept. usque 6-tum febr. csak hármát tudott nekem előadni, melyért midőn keményen dorgáltam volna, hol betegségével, hol kopasz mentésekkel fedezte negligentiáját; e felett ugyan nekem semmit nem mondott, de az anyjának azt beszélette, hogy ő hiába tanul, nem fog az elméje. Ekkor már valójában megszomorodtunk mindketten és elvégeztük, hogy ha látjuk a tanuláshoz kedvetlenségét, ne költünk hiába, hanem adjuk kézi mesterségre. Megváltik, mit szül az idő.“ S lám, az idő megmutatta, hogy a kitartó gond és fáradtság még sem volt hiába való!

Ám mert az atya sem elégedett meg fia mentegetődzéseivel, sem azon nem lágyult meg a szive, a mivel a gyermekek az anyákat annyiszor léfegyverzik, hogy nem fog az esze; hanem a mint a fiu jobban lett, visszavitte az iskolába s gondozását mind a praeceptorának, mint a professornak komolyan lelkökre kötötte. Ez alkalomból ezt írja: „Ekkor a privatus praeceptorát megdorgáltam és megmondottam, hogy septembertől fogva 3 exercitiumnál többet nem láttam s kértem, hogy tégyen szorgalmasabb vigyázatot; ő ugyan mentette magát, de nagy titkon csakugyan kimondotta, hogy a professor az oka, mert egy hónapban sem dolgoztat exercitiutumot, vagy ha dolgoztat is, bekéri magához, de igen ritkán olvas és ad ki vagy egyet. Én azonban professor Szabó urhoz is felmentem, szomorúságot megmondottam s még pedig mivelhogy nagyon meg voltam szomorodva, igen vastagon; s kértem, hogy másképpen vigyázzon deákjaira, mert sok a panasz excessusaiért, s e felett csak úgy tanulnak a mint akarnak. Ezért a professor reám úgy megharagudott, hogy sokáig mérgeződvn, még gyermekemen is érzettem, hogy boszszuállását kimutatta.“

Ez utóbbi jegyzék nem igen kedvező ítélet Szabó tanárunkra nézve, kinek a sz.-kereszturi gymnasium alapítása körül tagadhatlanul nagy érdemei vannak. Nála nélkül valószínűleg még évekig pangott volna a sz.-kereszturi gymnasium kérdése, melynek felállítását még 1793-ban meghatározta volt a h.-almási zsinat; tényleg azonban csak 1795-ben nyert életet, midőn oda az akkor Göttingából hazakerült Szabó, mondhatni a jó remény fejében tanárnak vállalkozott. Igen lehető azonban, hogy Szabó sokkal inkább el volt foglalva az iskola felállításának anyagi érdekeivel, minthogy kellő gondot fordíthatott volna a tanításra is, mert Kelemenről sem tehetjük fel, hogy egészen alaptalanul ítélte volna felette.

Különben nemsokára megvigasztalódott a megszomorodott atya

is. Még ugyanazon év mártius végéről ezeket jegyzi fel diariumába: „A professornak megírtam, hogy bocsássa haza, mert magam készítettem volt neki értelméhez mérsékelt egy könnyű predikatiót, azt legelőbb prédikálván el a szt.-mihályi templomban, elmondása felett örömemet találtam s adtam neki 1 r. frtot; az édes atyám pedig, kit láttam, hogy a templomban örömkönyveket hullat, adott neki egy ezüst máriást.“

Az 180⁶/₆ isk. év végén a nyári szünidőt Kelemen ismét Segesvárt töltötte a német nyelvben leendő előmenetel végett. A következő isk. évre innen ment be egyenesen a gymnasiumba s nem-sokára tanítványt is kap a keze alá.

Szép világot vet atyjának jellemére ide vonatkozó jegyzéke 1807-ből. „23-a januarii — így szól az — a gazdája nálam járván, egy levelét mutatja, melyben írja, hogy gagyí Tks. Pálffi János Kűs Lászlótól fiát elvevén, a fiamat denomináltatta praeceptorának s kinyilatkoztatta, hogy csak kenyérről legyen gondja, mert fiával minden nap kétszer fött étele lészen. Én ezen a dolgon nem kaptam a legnagyobb örömemet mind azért, mert Pálffi János ur bajos természetét ismerem s a fiát fiam úgy nem tractálhatja, a mint a scholai regula hozza, s hátha néki is úgy lesz dolga mint Kűs Lászlónak, de azonban azt is véltem, hogy talán ő supplantalt és azért szomorított meg Kűs László, csupán ezen dologért lementem s meggyőződtem, hogy fiam ártatlan abban.“ Ehez hasonló megjegyzés még több is van a diariumban. Egy helyt ismét azt írja: „Jóllehet patronushoz elmehetett volna, de magam meghagytam, hogy mintsem nálanál szegényebb legén spartáját praeripiálja, inkább jöjjön haza ünnepelni.“ Mennyivel más szellem uralkodik ma a társadalomban, a hol lehet, egymás kezéből kapkodván ki az emberek a kenyeret! A Kelemen atyja nem kívánja, hogy fia a mások megrontásával boldoguljon, sőt óva-inti, hogy a szegényebbek útját ne állja el. Mind a mellett fia mint diák maga is szerezgetvén valamit, erre nézve arra utasítja, „hogy a mit patrociniumból kap és tanítványaitól, semmit abba el ne költsön, gyűjtse meg, hogy mikor Kolozsvárra mégyen, legyen pénze és ne legyen másoknál alább való, mert ő, mintha semmi patrociniumot nem kapott volna, minden szükségét kipótólja, csak jó igyekezetét lássa.“

Ez időtől kezdve mind több öröme telik az atyjának fiában. 1808 jun. végén azt jegyzi fel a diariumba: „Az előtte levő diákok Kolozsvárra levén menendők, exactornak választatott s annál fogva a syntaxisták praeceptorának. Én ebben igen nagy örömemet találtam, mert

jöllehet vagyon egy kicsin jövedelme, de igen nagy nyereségnek tartom praeceptorságát, hogy a syntaxist revocalhatja.“ Bizonyára nem kevesebb örömmel jegyezte fel 1809. februárius havára ezt is: „a szolgámat leküldöttem, ki vitt bőrös pecsenyét, kalácsot stb., de azt izente hogy többet ne küldjek, mert tanítványaitól annyit kap, hogy élelmére elegendő;“ az isk. év végén pedig ezt: „Caniculára haza jövén, örömmel néztem azon gondoskodását, hogy Kereszturt laktában gyűjtött magának 100 mforintokat.“

Kelement az atya 1809-ben Kolozsvárra hozza. Mellőzve itt is a diariumnak azon részét, mely a főtanodába lépendő ifju kikészítésének költségjegyzékét foglalja magában és a melyben első helyen áll az édes anya által készített tisztességes 3 pár változó, derekaj uj párnákkal és lepedőkkel, takaróul egy pokrócz, azután jó a segesvári 3 petsétü posztóból flanel bélléssel készített nadrág (18 rf); egy uj kordován-csizma (10 rf.) és egy fejelés-csizma (4 rf.); a maga pénzéből vett posztó lájblí, melylyel nem régen csináltatott mancses-ter lájblit meg kell kimélni, ugyancsak a maga pénzéből vett dolmánnak való posztó, végül az élelmi szerek, a mi a háztól kitelt: buza, szalonna, turó, aszaltszilva s. t. b. a professoroknak szánt 22 kupa szilvorumig — csak az atyai intésnek közlésére szoritkozom, melyet a Felek tetőre kiérve adott fiának, a mint csak ketten menének az uton,

„Kedves fiam — így hangzik ez — im az a város, melynek eddig csak hírért hallottad, az melyet még minek előtte megismernél, én tégedet négy dolgokra akarlak inteni.

Első az, hogy ez a város külső tekintettel, szépek ennek lakossai, de tisztesség a jóknak, sok itt az erkölcstelen személy. Mi vesztegeti meg jobban s erősebben a legszebb ifjat is, mint az ezekkel való társalkodás, megzavarja a tanuló elmét s minden józan gondolatot megháborít, a tanulásban való előmenetelnek a legnagyobb akadály, de mindenekfelett megfertőzteti a lelket s Istennek nem áldását, hanem átkát vonja maga után; az én szemeim nem őrizhetnek tégedet s nem láthatnak, de lát a mindeneket látó Isten, azért intlek tégedet, hogy eltávoztasd és ezen én atyai intésem légyen szemed előtt.

Második a miről intlek az: hogy e mostani erkölcstelen világban sokan nem tudom micsoda zászpától megrészegedvén, kezdetek phantázirozni nem tudom micsoda naturalismusba, úgyhogy az Isten szép teremtését is csak a természetnek tulajdonítják, sőt az Isten lételéről is kételkedni kezdettek, az Isten fiának a Krisztusnak világra való jövedele éppen fabula s nevetség előttök, a feltámadás-

ról tudni nem akarnak, s több eféle tévelygéseket lehet tőlök hallani; az ilyenekkel ingyen se társalkodjál, legyen az ilyen előtted mint a bálványimádó vagy annál is utálatosabb, én semmi efélének követségét benned ne tapasztaljam, egyébaránt atyai segedelmemet tőled örökre meg fogom vonni. Emlékezzél meg a te teremtődéről s legfővebb kötelességed legyen nevének tisztelete s imádása; ez vett fel engem a porból, ez adta nekem oltáráról azt a kenyeret, melyet én is adtam neked taníttatásodra; ezen intésemet is irjad be szivedben.

A harmadik intésem: jól tudom én mely sok ifjakat rontott meg a koczka, a pénzbe való kártyázás, úgy hogy pénzekből ezen csalárd mesterség kifogyatván, tanulásokat kénytelenítették félben szakasztani és czélt nem érven, löttek a legszerencsétlenebbek. Erre, édes fiam, én néked csak egy krt se adok. Mig pénzed erszényedben van, azt tudod, hogy tied, de mihelyt kockára tetted, már kérdés alá jött tiedé vagy másé. Ebbe ha beleelegyedésedet tapasztalom, mindjárt bedugul a forrás, mely boldogításodra eddig kibuzgott.

Negyedik intésem az: hogy tiszt. professoraidat s minden előljáróidat becsüljed, azoknak szavakat fogadjad és a legnagyobb igyekezettel s szorgalmatossággal tanulj, mivel én nekem a világon majd semmi jószágom, vagy legalább igen kevés vagyon, abban akarok neked jószágot hagyni, melyből holtig élhess, ha taníttathatlak s te is jól tanulsz.

Ezek a négy pontok fiam, melyekre én téged atyáiképen intelk; ezeket irjad fel a te szivedbe s arról gondolkodjál, hogy Istentől áldást vehess.“

Tanuló ifjaink ezt az atyai intést ma is megszívelhetik.

Kelemen, mint kolozsvári tanuló, az 180⁹/₁₀ első isk. évben, úgy látszik, semmi beneficiumban nem részesült, élt a maga megtakarított 100 mfrtjából s abból, a mit hazuról kapott; a nyári szünetét otthon töltötte a diarium szerint „atyjának terhes gazdaságában segítve, a mit lehetett.“ A következő 181⁰/₁ isk. évben már legatiót kap, husvét innepét azonban otthon töltve, a passiót kétszer elmondotta, egyet prédikáltott; miről atyja ezt jegyzi fel: „látván aktivitássát, nem kevés örömet találtam benne. Hallgatóim is beszéleték, hogy abból még az atyja helyett szt.-mihályi pap lesz.“ „Juniusban — írja hátrább — Tiszt. rector professor Körmőczi ur (ugyancsak a diariumban egy helyt arról is megemlékezik, hogy Körmőczinek az etymológiától a rhetoricaig ő volt a tanítója) visitalván ezen kereszturi széket, szavaiból értettem, hogy munkába vette, hogy Maurer

urfi fiam praeceptorsága alá adatnék; de csakhamar Superintendens Tiszt. Lázár ur nekem küldött levelében bizonyossá tett, hogy consistorialiter denomináltatott Maurer urfi nevelőjének, ekkor maga is megírta, mindezekben nagy örömet találtam, nemcsak azért, mert már életére nem lesz gondom, hanem mindenekfelett, hogy a Consistorium ötet arra érdemesnek ítélte s ennél fogva reá tött költségem, fáradtságom megjutalmaztatásának e lött első zsengeje. Isten többeket s nagyobbakat is engedjen nekem, hogy mig meghalnék, látnám kedves fiannak jó állapotját.“

Ha szinte már önjerején is megélhetett Kelemen az iskolában, atyja nem szünt meg koronként az eddigi módon küldözgetni számára. A többek között 1812-ben 100 bankó forintot küld, melyről így emlékszik meg diariumában: „Jóllehet nékem (a melyet igen okosan cselekedett) nem igen alkalmatlankodott a kéréssel, de én mégis tudtam azt mi a collegiumi élet, azért anélkül, hogy kért volna küldöttem neki bankóban 100 rf, mert jóllehet a bankó devalvalodott, de még eddig adásban vevésben a régi mód szerint él az ország ezzel.“ Ugyancsak ez évről írja: „Caniculára erősen vártam haza, de nem jött, mivel 1° nyári deáknak tartozott ott maradni 2° thecariusnak denomináltatott; azonban az egész caniculán az universitasba a marha orvosi mesterséget (veteraniat) frequentalta, a kimeendő diáktól küldöttem s. t. b.“

Fennebb már említve volt, hogy Kelemen beteges gyermek volt, s mint kereszturi tanuló e miatt többször hazavitték a szülői. Ugy látszik, hogy mint ifju sem dicsekedett kiváló egészséggel; mert 1813-ban atyja ezt írja diariumába: „Pünköst innepére Gagyba jött innepelni, de mind professoraitól mind patronussától kinyerte magát, az innep előtt egy héttel haza jött, az innep után mindjárt a borvizre vittem a doctorok javaslásából. Három hetet töltvén a borvizen, örömmel néztem egészsége helyreállítását; de — folytatá tovább — szomoruan értettem, melyet nekem is, anyjának is jelentett, hogy ő nem akar belső ember lenni, holott én látván, hogy a természet azon ajándékai mind meg volnának benne, melyek egy belső emberbe megkívántatnak, egészen annak akartam szentelni, de sok kérés mellett is állott feltételénél és javaslásom el nem fogadta.“

Szegény jó öreg! Képzelem, mily leverő volt atyai szívére fiának eme nyilatkozata, hogy ő nem akar belső ember lenni. Bizony, pedig ha pap lett volna, eddig az ő prédikációit is mind elfelejtették volna még hallgatói is, mig azok az áldozatok, a melyeket ő rakott le az egyház oltárára, örökre megmaradnak s messze századokon túl is hirdetni fogják a Kelemen nevet!

De térjünk vissza a diariumhoz, melynek már vége felé járunk s a melyből még csak a következőket közlöm:

1814. augusztus. Végezvén a collegiumot, augusztusba haza jött, levén célja a cancellariára menni, akkor az anyjával szekeren kivittem Vásárhelyre.

1815. Egy csikót ígértem neki, melyet eladtam 51 rf azaz mf. 61 dr. 20, ezt neki kiküldöttem. Még előbb facultáltam vala, hogy ernaicei kicsiny jószágocskámból annyi búzát vigyen, mennyi élelmére elegendő.

1816. A múlt nyáron az Erdélyből Bukovinai havasokon ut csináltató comissioba lévén, szépen profiterozott magának, de mit és mennyit kapott, mivel nem tudakoztam, nem is mondotta, azt tudom, hogy két nyáron levén ott, első nyáron 50 garas, utolsó nyáron 5 rf. diurnumot kapott.

Karácsonra jött haza, mikor elment, elvitte csikóját, adtam neki egy pár kengyel vasat, egy pár pistol tokot . . . elvitte egy pár pistolomat, de ezt nem adtam neki, mert még megkellhetik valamelyik fiainak . . . adtam egy nyeregfat . . . . .

Censurárván a cancellárián, Báró Wesselényi Miklós ur praefectusának méltóztatott kiválasztani, végezvén azért a Cancelláriát, oda ment. Ezzel én is bévégeztem fiamra Benjaminra tött költségem feljegyzését, de nem végeztem be költségemet mindaddig mig élek s neki szükségét látom. Summa 1400 rf. 20 kr.“

Itt végződik a diarium; de nem az Aranykönyv, melyet a következő berekesztés zár be:

„Im, édes fiam Benjamin, költségem, fáradságom körülöttem édes anyáddal tött szorgalmatoskodásunk jele, vagy mondhatom annak ha csak valami részecskéje. Ugyanis, meggondolhatja egy józan gondolatu ifju s te is azok közül, hogy ennyi költségen egy magzatot felnevelni, világ eleibe kiállítani, szárnyára bocsátani nem lehet. Csak azt vedd gondolóra, születésed után a 9-ik esztendőben kezdettem feljegyezni reád való gondoskodásom, hát 9 esztendeig mi gond van egy neveletlennel! mi költség! mindezeket feljül muló nyughatatlanság, vajjon nem tanubizonyság-e az az emlé, melyet ezen jegyzésem kivül szoptál! nem kiáltanak-e azok az én reám s édes anyádra nézve nyughatatlan éjszakák, melyeket körülöttem tett gondoskodásban csendes álunk megszakasztásával ébren töltöttünk és te édes atyai és anyai gondviselés nélkül nem szükkölködtél. Mi mégis ha csak gyámoltalanságra nem jutunk, csak fiui engedelmességet s tiszteletet kívánunk.

Mivel pedig az Isten minket hat magzatokkal áldott meg, vajjon jut-e mindegyiknek annyi mint neked, mivel a pénz summát sokkal feljül haladja pénzzé nem tött élelmed s ruházatod, melyeknek e jegyzőkönyvben csak némely részit látod; de ha jutna is, vajjon élek-é én addig, mig azokat bármint tégedet szárnyokra bocsáthatom; adhatok-e azoknak bár annyit mint neked adtam. Ha az isteni szent rendelésből életem vége idő előtt léjend, bedugul a forrás, mely ha nem felette bőven is, de szakadatlanul kibuzgott a te boldogításodra, pedig ezt a többek felett te csak egyedül meritetted s ennél fogva te csak egyedül léssz boldog; te szárnyadra bocsáttatol, ők még tollatlanok; te élhetsz, ők nyomoroghatnak. Ebben az esetben a mindeneket látó szent Istennek szemei előtt kötöm neveletlen magzatimat lelkedre, a leányokról is gondoskodjál; de minthogy az Isten azoknak szállást s világi örökséget hamarább rendel mint a fiaknak, Sámuel és Elek kedves fiaimnak, fizess le azt a kölcsönt, melyet édes anyáddal hogy neked adtunk, e jegyzőkönyvecskében feljegyeztem; elég marad még ezen kívül neked; mindaddig fizess pedig és tanítsd, mig az Isten nekik kenyeret rendel, melyet ha nem cselekednél s a háládatlanság, (melyet nem reméllek) azonban módod van benne, elfelejtetné mondom veled atyai jószívűségemet és a tehetlenség miatt kedves gyermekeim tanulásukat félben szakasztanák s e világon bujdósok lennének a te segedelmezésed megvonása miatt, az az Isten, kinek szemei láttak, mely szorgalmatossággal s sok fáradtsággal tanítottalak tégedet, igaz ítéletet teszen énközöttem, te köztetted s gyermekeim között. Ha pedig az én rendelésemet megtartod, nekik a szükségéseket, módod levén benne, kiszolgáltatod, addig mondom, mig az Isten nekik kenyeret ad, az az Isten, ki engemet a semmiből felvett, ki nekem érdemetlennek oltáráról kenyeret adott, adjon neked is mind világi mind következendő boldogságot, bővitse rajtad áldását.

Egy vagyon még, édes fiam, melyről, hogy rendelésemet megtartsad, parancsolom. Látod, édes fiam, e mostani időben, hogy csak két magzatja legyen egy atyának, ritka azok között a békeség, ritka az atyafiu szeretet, van inkább sokakban megorvosolhatatlan atyafiságtalanság s gyűlölség. Hát ugyan miből esik meg ez? Valójában nem egyébből, hanem kinek kinek a maga jussával való meg nem elégedésből s ha csak egy fillérrel is meg nem csálhatja egyik a másikat, már nem szereti azt, a kit meg nem csálhatott, pedig azért halálosan gyűlöli am azt, nem kell az igaz osztály, hanem egyik még az atyának is azt emlegeti. a mi vagyon Luk. 15: 39—30. Hát a ki-

nek hat gyermeket ad az ur Isten mint nekem, vajjon lesz-e azok között békesség, minekutánna a mindenek után elmenyek s szemeim reájok nem vigyázhatnak, igen, édes fiam, ha szörszált nem hasogatók, igen, ha egyik a másikat el nem kívánja, igen, ha azt nem hányjátok egymásnak: neked az atyám többet adott mint nekem. Én ki magzatimat egyaránt szerettem, atyai szívemet is közöttök egyaránt kívántam megosztani, de mégis történhetett, hogy a gyengébbet többel segíthettem, hozván azt a környülállás is, de mégis a kinek legkevesebbet adtam, sok mértékben többet adtam, mint az atyám adott nekem, a ki tiz esztendő s koromban Toroczkóra vitt, arra a kenyérre, melyet mindennapi kántálással kaptam házonként, onnan ő esztendő mulva Tordára, az hol azzal tanultam, a mit Toroczkón gyűjtöttem volt, onnan Kolozsvárra mentem, az hol novitius deák koromban édes anyám meghalálózván, egy rossz asszonyt vett el az atyám, kitől egész életemben nem többet csak egy lábravalót se kaptam, egy nap kapálni mentem s egy héten aval tanultam, a mit kapálásomért adtak; egy szóval, mely sanyarusággal tanultam, ki se irhatom, mégis tanultam s édes atyámat, kit ti is tudtok, utolsó öregségében tiz esztendeig örömmel tartottam. Mivel, édes fiam, mi téged nem így tanítottunk, a nagy Isten szt. nevére kérlek a mi emlékezetünket ne homályosítsátok meg holtunk után atyafiságtalanságtokkal; türjetek egymásnak, meggondolván azt, hogy keveset hagyunk ugyan nektek osztályul, de nekünk anyátokkal atyáink annyit se hagytak, magunk sokszor szükölködtünk, mégis a tieteket kiszolgáltattuk s a mit lehetett, adtunk, hogy a tanulás által titeket boldogokká telessünk.

Végre atyai rendelésemet és áldásomat azzal rekesztem bé: az Isten az Izsáktól Jákobra szórt minden áldását teljesitse rajtatok. Legyen az atyafiui szeretet olyan tiköztetek, mint a balzsamolajnak szagja s minthogy a békességesek között áldást parancsol az ur, bővitse rajtatok áldását s áldjon meg titeket a magosságból kívánja

Édes atyád N.-Ernyei idősb Kelemen Benjamin m. p. ekkor a szt.-mihályi unitárius ekklézsia papja és édes anyád Nagy Susanm m. p.

Eddig az aranykönyv, melyet Kelemen Benónk élete végéig nagy becsben tartott. Ugy vélem, hogy megismertetése sem volt minden érdeknélküli. Ki merné kétségbevonni, hogy ez aranykönyvben gyökerezik a nagy emlékü férfit jellemének sok szép és nemes vonása, melyekért neve közöttünk mindég tisztelt lesz?

FERENCZ JÓZSEF.

EGYHÁZTÖRTÉNELMI ADATOK. ¹⁾

LXXI—LXII.

Virasztásaim.

XI—XII. ²⁾

Ez alkalommal ismét két oly adatot közlök, mely történetileg igazolja azon tényt, hogy a Jezsuita szerzet az unitárius hitelv és hitfelekezet kiirtására maga közvetlenül, vagy a fejedelmek által rendszeresen törekedett, s célja elérésére új meg új eszközöket gondolt ki.

XI.

Első a Náprágy Demeter, előbb magyarországi, később erdélyi választott r. katolikus püspök II. Rudolf római császárnak s magyar királynak adott új irányu tanácsa.

Báthori Zsigmond 1595. Erdélyt szerződésnél fogva, mi Magyarország törvénykönyvébe is fölvétetett, ³⁾ a császárnak, mint magyar királynak fenhatósága alá engedvén: az oda kijelölt új püspök

¹⁾ Tisztelt Szerkesztőség! E rovatban „*Virasztásaim*“ czim alatt ez időszak irat 1875. évi X-ik kötetében, a november-decemberi füzet 392—95 és 399—400 lapjain két latin oklevélet közöltem, mikben oly botrányos sajtóhibák maradtak, hogy úgy hagynom írói hitelem s lelkiismeretességem nem engedi. Kérem e kiigazításra legyen szives itt tért nyitni.

Első oklevél. 392 lap alulról 2. sor: labore helyett: langvere olvasandó; 394. lap 1 sorában duretur helyett: daretur, 5. sorban labefacturet helyett: labefactaretur, 7. sorban putebat helyett: patebat, paret helyett: pafet, 9. sorban Decretu helyett: Decreto, 11. sorban quavis helyett: quovis, 25. sorban intentia helyett: intentio, 26. sorban deficientes helyett: deficiente 4. sorban alulról fidei helyett: fidei.

A 395. lap 1. sorában alterationes helyett: alteraciones, 9. sorban Altissima helyett: Altissimae, 12. sorban Alvinciana helyett: Alvinciana, 13. sorban consolveri helyett: consolari, 14. sorban Svadet helyett kis s-sel: svadet, 26. sorban debes helyett: dabis olvasandó.

Második levél. 399. lap 12 sorban reducti helyett: redacti, a 15. sorban debilis helyett: debitis, 23. sorban monumentum helyett: noementum olvasandó.

²⁾ Hly gyűjtő czim alatti legutóbbi közlésém látható a KERESZTÉNY MAGYAR VETŐ 1876. XI-ik kötetében V. szám alatt 255—269. lapokon.

³⁾ Látható a Corpus Iuris-ban időrendi helyén.

1601—1603 között (a kelet nincs kifejezve) az erdélyi dolgokról, adókról, a közjövödelmekről, Bodoni István kincstárnok 1598-ik évi utasításáról, végre Erdélynek a császár-király által szervezendő új kormányozásáról s egyebek közt főleg a róm. kath. hitnek régi jo-gaiba visszahelyezéséről latinul irt titkos jelentést küldött fel a császárhoz, melynek a vallásokat illető részében ily tanácsok foglal-tatnak.

Leirván röviden mindhárom nemzet lakhelyét, létszámát, jelle-mét s politikai erejét: a székelységről s legelőbb is Aranyosszékről így nyilatkozik: „Egyik székely szék neve Aranyosszék, ennek lakói hűségökben való álhatatosságukért szabadságukban mindig megtar-tattak. (Vonatkozik a belső székelységnek 1562-ben Já-nos Zsigmond ellen való fölkelésére, valamint Mihály vaj-da alatt a Primorok elleni feltámadásukra.) Vallásukra nézve több-nyire katolikusok, kálvinisták, szombatosok, 4) Ariánusok. Ezeket most alkalmas lenne a katolikus egyházba visszatérésre kényszer-itni; mert hajlanak is arra, meg is vannak kötve, könnyen en-gednek, csak legyen katolikus papjok, a minő most is sok van náluk.“

A vármegyei lakósokról vallási tekintetben ezt irta: „A vár-megyék magyarsága nagyobbára Arrianus és kalvinista, a kik most, e rájuk nézve fatalis időben a legkönnyebben visszatéríthetők a katho-likus vallásra, ily módon: Ő felsége tettesse magát vonakodónak a nekik megkegyelmezésben. Az Arrianusok minden templomai záras-sanak be s papjaik a szószékről tiltassanak el. A kik engedékenyeb-bek lesznek, azoknak adassék kegyelem könnyebben, a nyakasokkal ellenben szigoruan kell bánni . . .“

„Az elidegenített jök és jövedelmek, minők még Erdélyben van-nak, ő felsége váraihoz foglaltassanak vissza. (Érti a Léta várához tartozott s az unitárius vallásu kolozsváriaknak adományozott két Asszonyfalvát stb.)

„Az Arrianusok dézmáit illetőleg szintén állíttassék vissza a régi rendtartás, minden jövedelmeik, a miket a katolikus fejedelmek eskű szerint nekik kiszolgáltatni tartoznak, tőlük vétessenek el. Söt én úgy hiszem, csupán ő felsége buzdítása és parancsa által ezt vég-hez lehetne vinni, ha a tanácsosok szorgalmatoskodnak benne. Nem kell itt valamely új lázadástól tartani.

„Már meg van törve Torda és Déés, a két legnagyobb mező-város, az Arrianusok e két székhelyét a tűz merőben elpusztította, s nézetem szerint vagy új telepítvényt kell oda hozni, vagy a leg-nyakasabb Arrianusokat csak föltételesen befogadni.

„Egyedül Kolozsvár áll még, az Arrianus püspökök egyetlen székhelye, a mely közelsége miatt úgy a hogy ő felsége hűségében megmaradt, de ezt a pestises felekezetet onnan is ki kell üzni.

„A mi a legkönnyebben megtehető. Mihály vajda, ha ő és bo-

4) Itt egy szó, mit Szilágyi j a c e n t e s-nek olvas, hibás, az akadémia pél-dányában olvashatlan.

járai ajándékokkal meg nem vesztegettettek volna, Erdély fejedelmétől a dicsőség ezen palmáját elragadhatta volna... " 5)

„A mi a vallást illeti: ha az isteni dolgokat az embereknek elébe kell tenni, mindenek előtt a mostani győzelem alkalmával 6) az ország főgeneralisa (Básta György) az Arriánusok kolozsvári templomait foglalja el, zárja be és az Arriánus prédikátorokat kergesse el, mert ezek a Jezsuiták és kath. vallás elleni minden tanácsban és mesterkedésben az elsők. Ezt tegye a kálvínistákkal is ott, a hol alkalmas utamódot talál rá. Méltó dolog, hogy a halhatatlan I. Ferdinánd császár, a kit az ifju János király Arriánus hitszegése miatt e tartománytól megfosztott, megboszultassék ezen tény által, és hogy az ifju királyfi eretneksége, melyet ő minden vallásos szerzetnek onnan kiűzésével oda bevitt volt, nyilván kárhoztatva legyen és onnan messze vidékekre száműzessék. Hasznos lesz a róm. kath. vallás visszaállítására nézve, ha a felség minél hamarabb püspököt nevez ki oda s az elidegenített püspöki jók és dézmák legalább egy részét neki visszaadja; mert a miket Zsigmond fejedelem adományozott volt részére, az ő felsége hadserge által tüzzel és vassal csaknem egészen elpusztított. Nehány kanonokot Fejérvárra helyeztessen vissza, vagyonuk bármilyen csekély részét adja ismét birtokukba s igyekezzék az egyházat megtisztítani és megújítani, annak János király után elnyomott szabadságát helyreállítani, Isten dicsőségét mindenben előmozdítván.“ 7)

Básta ezt minden pontjában teljesítette, a jezsuiták az unitáriusoktól templomokat, plébániát, dézmát, külsőket, belsőket elvettek, a papokat és ifjuságot eloszlatták s csak 1605-ben, Bocskai István fejedelemmé választása után, ennek rendeletéből nyerték vissza. Érdekesen van ez leírva azon évi jul. 16-ki tanácsi és esküdtközönségi jegyzőkönyvben.

„A száz férfiak — így szól az — a senatorokkal végeztek e szerint: Az ő felsége, fejedelmünk kegyelmes levelét négy uraim által megküldvén a Jezsuitáknak, ő maga a pater Rector, pater Kadival egyetemben bejövén a város eleibe, kiváná elsőbben érteni: mi csodák volnának azok, a miket visszakivánna a város. A város megjelentvén a templomot, scholát, plebania-házat minden hozzájuk tartozó jókkal, örökségekkel, mind a városi uraimnak házokkal együtt, —

5) Összevetendő: Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Budapest, 1879. V. köt. 165—166, ismét: 167—168 és 174. lapon megjelent közléssel. Szilágyi Sándor 1602-re teszi e titkos tanácsadás keltét, a mi az általa használt eredetiben sem volt kitéve. Ez a m. tudom. Akadémia kéziratárában levő s Kronberg József cs. kir. udvari kamarai levéltárnok 1770. febr. 5. kelt másolatából külön, a hol Erdély államjövendelmeinek és kiadásainak sommás évi jegyzéke s Bodoni István fejedelmi kincstárnok utasítása is meg van. Látható: Történelem, ivrért, 83. szám, 16-ik pont a.) b.) betű alatt.

6) Básta többször volt győztes erdélyi harczaiban. Melyiket érti titkos tanácsadója, nem tudható. Közlé.

7) Látható latin eredetiben.

kire monda a pater Rector, hogy hatalmasul semmit azokban nem binak, hanem legitime birják, Báthori fejedelem (értve van B. Zsigmond) emberei és a tanács bocsátották kezekbe . . . A város in contrarium megmutatván bőségesen igazát, hogy nem legitime birják, hanem potentiose foglaltatták el, a miképen ezt két patereknek levelek megerősítik. Ezek így levén, tetszett vox szerint szólni: Hatalmasul foglalták el a várostól, tehát a paterek is minden okvetetlen a két templomot ma a város kezéhez bocsászák, kulcsait Radnóthy István és Filstich Lőrincz uraimnak kezéhez tartozzanak adni, a plebánia-házból pedig az jövődi kedden estvére minden marhástól kiköltözzenek, a plebánia-házat azon Inventariummal és az templomokat tartozzanak kiadni, a minemü Inventariumokkal elfoglalták. Bíró uram ezeknek jó és tisztességes executiójára tanácsával viseljen gondot, hogy se személyekben, se marhájokban meg ne bántódjanak senkitől, ha hol ez végezésnek engedelmesekek nem lennének és a városból ki nem költöznének, tehát a város a protectiot megvonja tőlük.“

A július 21-iki tanácsi és esküdtközségi jegyzőkönyv pedig így szól: „A száz férfiak végeztek így: Miért, hogy immár a pater Jezsuiták e városból kimentek, a plebania-ház vacal, tetszett, hogy bíró uram tanácsával egyetemben a plebánusnak Pál uramnak, (érti Göcsi Pál unitárius plebánust) a plebania-házat minden hozzá tartozandó jókkal együtt bocsássa kezéhez és ahoz való quartának is viseltess gondját plebánus uram, a predikator rendeket ő kegyelme istenes⁸⁾ szerint, a kik mind hevet, mind hideget velünk együtt tüntenek, szenvedtenek, azonképen a scholához való dolgokat is éppen contentálja, valakiknek mivel adós, úgy, hogy azok is nyavalyások, cum gratiarum actione vehessék; egész bért fizessen pedig nekik a quartából egyéb helyekre is u. m. a városnak és a quartának is, a mit eközben kifizetettek, fizesse meg a plebánus uram.“⁹⁾

Ekkor történt, a mit Bethlen Farkas Erdély Történetében följegyzett, hogy a Kolozvárrol kiutasított jezsuitákat, hogy a nép ne bántalmazhassa, katonai fedezet alatt Görgény várába vitték, mely akkor a Bogáthy-testvérek birtokában volt.

XII.

Legkegyetlenebb volt azonban az unitáriusok kiirtására irányuló egy 1744-ki terv, melyet a kir. főkormányshék mellett szervezve volt katolikus egyházügyi Bizottság egyik tagja — a kinek nevét az iratok nem tüntetik fel — tanácskozás alá terjesztett, mely megvitattatván, elfogadtatott s végrehajtása a császárné és királyné helybenhagyásával az erdélyi róm. katolikus kormányzóra és a katolikus bizottságra bízott. Hú magyar fordításban ime szószerint ez:¹⁰⁾

⁸⁾ Egy szó: indulata, vagy jóakarata kimaradt az eredetiből is.

⁹⁾ Az 1585-től 1605-ig terjedő, magyarul irt eredeti jegyzőkönyvből.

¹⁰⁾ Látható a róm. kath. egyházügyi Bizottság (Ecclesiastica Commissio) levéltárában 1744. évi 156. szám alatt.

„Gondolatok az Árius-eretnység Erdély fejedelemségéből kiirtásáról.“

„A késő századok bámulni fogják, mire volt képes Ausztria és Mária Terézia örökös fejedelemisszonyunk az ellene összeesküdt ellenségek erejével szemben, hogyan fogadott minden támadást hősi bátorsággal, királyi székét megerősítette s megmutatta, hogy minden hatalom Istentől van.

„Háttra van, hogy az Istenség ügyében t. i. a háromság második személyeért viseljen harcot. Isten ő felségével lesz, a ki erejét annyi lelkek üdveért megmutatja s a Krisztus istenségeért buzgó törekvését tanusítva, trónja dicsőségét növeli s a maradék hálájával, mint oszlopokkal birodalmát megerősíti.

„Az Arius-eretniségre kell legelőbb térnünk s meghatározunk annak mivoltát.

„Ez eretnekek Krisztus istenségének leggonoszabb ellenei, a Szentháromságnak ócsárló ostromlói, az Isten második személyének istenségét lealacsonítják, s így a Szentháromságot tagadják; a háromság mélységes lényében fokozatokat engednek meg. Ezek eretnksége a gyászos mohácsi vész s II. Lajos király elesése után Zápolya király uralkodása alatt kapott lábra, fia Zsigmond alatt pedig nyilvánossá lett, sőt gyakoroltatni kezdett; mert ő maga is arra állott át, minthogy a Luther eretnksége már II. Lajos alatt beharapódzott volt Erdélybe, a mint ez azon királynak Várdai Ferencz erdélyi püspökhöz 1520-ban irt leveléből kitetszik. Ugy nyílt ut e vallásra, mely 1557-ben, 1560-ban, 1564-ben és a következő években be is vétetett.

„Nézze meg bárki Magyarország és Erdély évkönyveit, látandja, hogy akkor ott a keresztény név minden ellensége erejét a Krisztus ellen fordította s a kereszténység élő védfalát képező országot hatalmas rohammal ostromolta, a végtartományokat fegyverrel igyekeztek elfoglalni, a mire — hogy a veszély teljessé váljék — őket a sátán is segítette, tört készítve s a nélkül, hogy azon század érzés- és hitbeli szabad szellemét és a történelem följegyzéseit ismerné, oda vitte a gonosz lelküeket, hogy az ősi apostoli vallás századok óta megerősített szentsége ellen, melyre a hunnók pogányságukból átvitettek volt, zászlót emelni merészelték s vallásuk újdonságát polgári vérral fertőztették meg. Dühöknek tápul szolgált az igazhivők hitökben való álhatatossága, egyházi javaik, a szentegyházak, melyek megszenségtelenítették s elraboltattak.

„Erdély azon egyik határszéli tartománya ő felségének, a hol ezen méreg nemcsak megszenvedtetik, de polgári joggal van megajándékozva. Gyarapodását eszközölte az első fejedelmek kedvezése, s ez, hogy az osztrák uralkodó-ház is bevette vallásukat, s bár tévedésök világos, minthogy tagadják mindennek kezdetét, Istent, csakis az egy Erdélyországban az egész kereszténység botránkozására szabadon gyakoroltatik.

„Ezért az isteni és emberi törvények hozzák magukkal, hogy

ő felsége ezen gonosznak kiirtására fordítsa gondjait. Ez okból meg kell fontolni az ő állapotjukat, az ellenök való eljárás módját, s ha ezt teszi ő felsége, úgy fogja találni, hogy Erdélyben kevés főrangu antitrinitárius van, több van nem nemes, igen sok földmives szabad ember és jobbágy sorsu; de senkijök sincs, a kire támaszkodjanak, ha valamit merészeln akarnának, hogy az ellenök használandó eszközöket kijátszhasssák. Nem kedvelik őket a szomszéd tartományok. Lengyelországból kiűzettek s itt kerestek menedéket. Az oláh és moldvai nép, mely a magyart nem szereti, nem fog nekik segítyt adni, sem az apostoli kormány alatt álló Magyarország. Következtetni lehet arra, hogy az unitáriusok a jelen szükségétől kényszerítetni fognak az engedelmességre, segitni magukon nem lesznek képesek, s a méreg, a mi háboru alatt nőtt nagyra, mint némely állatoknál tapasztalható, melyek méreggel élnek, édes orvossággal meggyógyítható lenne.

„Ő felsége kegyes szándéka előmozdítására czélszerűk lennének a következők:

1.) „Ismeretes, hogy az antitrinitáriusok és papjaik az isteni tiszteletben és hitczikkeikben úgy éreznek s gondolkoznak, mint a Kálvin követők, kivéve azt, hogy ők az Istenségben a másod személy istenségét tagadják. Ezért is, ha nyomatnának, bizonyos, hogy vallásuk azonsága, vérrokonság s a Kálvin követők szabadsága által kecsagetve, arra ösztönöztetnének, hogy vagy őszintén az ő sectájokhoz csatlakozzanak, vagy a kálvinistaság ürügye alatt Ariánus mérgeket megtartanak s a késő maradékra átvinnék. Az erre való alkalmat tehát el kell várni azért, mert a r. kath. vallásra nézve semmi sem kívánatosbb, minthogy az unitáriusok azzá legyenek. Ha pedig a Kálvin követőkhöz pártolnának, azok felekezete akkorára nőne, a mennyivel növekedett a r. kath. vallás sokak áttérésével azóta, mióta Erdély a felséges osztrák uralkodó-ház alá jutott, s azáltal szerfelett megerősödnek. Szükséges lenne tehát, hogy ő cs. kir. felsége tiltsa meg mind a Kálvin- mind a Lutherkövető felekezetnek s papjainak, nehogy azok egy annak született, annak nevelt, vagy arra áttért Ariánust is — bárha át akarna is térni — ő felsége szigoru büntetése terhe alatt átvenni merészeljének.

2.) „Adja be a kormányzóhoz a mostani antitrinitárius Superintendens ő felségének bemutatás végett minden hitczikköket, melyeket vallnak, hogyha ezentul azokkal ellenkezőt akár vitáikban, prédikációkban, zsinati thesiseikben tanitnak, akár azokhoz másokat adnak, mint hibába esettek úgy tekintessenek, s az ezek ellen kiszabott büntetéssel illettessenek.

3.) „Kérjék Superintendensök megerősítését a felséges udvartól, mert szeretik, hogy az püspöknek neveztessék, s megerősítés előtt püspöki joggal ne birjanak.

4.) „Hivatalba léptekor minden pap tegyen le ő felségének hűségeket, valamint arra is esküdjék meg, hogy a kath. vallásnak ellensége nem lesz, azt nem gyalázza, sem nem káromolja, a Szenthá-

romságot kérdésbe nem hozza. Ezt a hitet tegye le a kathol. gubernator előtt, s ha megszegi, mint hitszegő és becstelen úgy tekintessék.

5.) „Az unitáriusok népiskolái zárassanak be, mint a melyekben ezek ifjúsága különös szorgalommal taníttatik; azután Rhetorikára megy fel s így belőlük eretnokségöknek erős oszlopai nőnek. Mert látni lehet, hogy az unitáriusok felekezetében a földmivelő emberek is a tudományban annyira haladtak, hogy írni, olvasni, a hit felől ellenvetést támasztani s a többi parasztokkal vitatkozni és azokat gyakran maguk véleményökre téríteni képesek. Mindenik iskolájukat bezárván: tán csak az egy kolozsvári gymnasiumjokat kellene meghagyni, ámbár tanácsos lenne azt is bezárni, minthogy a mérég onnan terjed ki; ezért azt is megszüntetvén: a gonosznak erejét el kellene tiporni, gyarapodásuk eszközeit megtagadni, és így ezen bünyös eretnokség szerzőit, pártolóit a jó utjára visszavinni. De azt bajos remélni addig, míg ő felségének erdélyi fejedelemségében szabad mindent tanítani és hinni. Ha pedig ő felsége titkos bölcsessége nem látná jónak ezek tanuló intézeteit bezáratni, legalább meg kellene szorítani, négy fal között, ugyszólván, titokban tartatni szokott philosophiai és theologiai nyilvános vitatkozásaikat megtiltani, s más-kép nem kellene megengedni, mint úgy, hogy a kathol. püspök által kinevezendő illető róm. kathol. esperes által az előre megvizsgált thesike a Gymnasium ajtajára az iskola tábláján kifüggesztessenek.

6.) „Legszigorubb büntetés terhe alatt meg kellene tiltani, hogy semmi nyilvános vitatkozásaikban a Szentháromság szóba ne hozassék; a könyvek, melyekből az ifjúság tanul, mutattassanak elé, s a püspök biztosa által vizsgáltassanak meg, s mind a Kálvin- mind a Lutherkövető könyvárusoknak hagyassék meg, hogy ő felsége tetszése szerinti büntetése terhe alatt azok sem régi, sem új könyvét a püspök engedélye nélkül kinyomatni ne merjék.

7.) „Szüntetessék meg a nép között a hit felől való minden vitatkozás; mert példák bizonyítják, hogy főleg az unitáriusok közt a disputálni szerető köznép vallásos buzgóságából elragadtatva szokott az Údvözítő szent személye ellen a legrettenetesebb káromlásra vetemedni. Nézz meg bárki az ország évkönyveit, s látni fogja, hogy II-ik János király a katolikus hitet elnyomni vágyván: ép azon utat követte, melyet Julianus Apostata, megengedvén mindenkinek, hogy azt tanítson, a mit tetszik a ki a Kolozsváratt 1560-ban alkotott törvényczikkben nyilvános vallási vitát rendelt ezen szóokban: Mivel pedig az erdélyiek vallásában az ekkleziák papjai közt egyenetlenség és különböző vita támadt, különösen az uri vacsora felett, a honnan sok bántalmazás és zavar keletkezett, ezért ő felsége kegyelmes beleegyezésével meghatározottat: *hogy a jövő Dorottya napján Medgyesen az ekkleziák papjai nyilvános vitatkozást tartsanak, a hol bizonyos bölcs férfiak is jelen lesznek sat.* E törvényczikkben ugyan csak az urvacsoráról van említés, de az erdélyi szászokhoz intézett s a Superintendens kezében ma is meglevő fejedelmi meghívásból bizonyosan tudva van, hogy a Szentháromság felől tartandó vitaközásra bizonyos papok hivattak meg, a kiket a wittenbergi theologiai

egyetem beszélt le a vitatkozásról, de a mi a következő években még is folytattatott, oly czélből, hogy a hitfelekezetek szabadsága törvény által biztosítottassék; a minthogy ez az 1564-ki évben a Segesvárárt hozott tvczikkben ki is mondatott, a mely így szól: *Tetszett az ország Rendeinek, hogy a kolozsvári gyűlésen aziránt hozott törvényczikkek, hogy kiki azon vallást követhesse, a melyet akar, s egyik fél is a másiknak kárára és akadályul ne legyen, sem erőszakot és bosszúságot rajta el ne követhessen — megtartassanak.*

„A vitatkozások ezután is folytak az enyedi zsinaton, még pedig az unitárius hitvallás javára. Az illető törvényczikk¹¹⁾ így szól: *A kik előtt (értetnek a fejedelem biztosa és az egybehívott polgári kitünőségek) az említett papok az Isten tiszta igéjéről keresztény buzgósággal vitatkozzanak, értekezzenek, és az igazságot derítsék ki, hogy a bizonytalanság miatt a keresztények aggályban ne éljenek s függőben ne tartassanak, hanem inkább egy szívrrel és szájjal vallják meg a mi hitünk és vallásunk tisztaságát, hogy általa a mindeneket szerető Isten, fia, az egyedüli közbejáró által dicsőíttessék.* Ekkor az eretnokségnek a viharokkal daczoló alapja megvettetett, az igaz orthodox vallás száműzetett, a mint azt a Thordán 1566-ban hozott törvény mutatja: *Végezetre miért hogy az Ur Isten jóvoltából az evangéliumnak világosságát az ő felsége birodalmában mindenütt felgerjesztette és kívánja, hogy a hamis tudomány és tévelygések az anyaszentegyházból kiirtassanak, egyenlő akarattal végeztetett, hogy efféle egyházi személyek, kik a pápai tudományhoz és emberi szerzésekhöz ragaszkodnak és abból megtérni nem akarnak, az ő felsége birodalmából mindenünnen kiigáztassanak.*

„Az Ariánus eretnokség János Zsigmond alatt 1554-től fogva¹²⁾ folyvást nevedett. Ez időben állítottak három helyen, u. m. Kolozsvárárt, Maros-Vásárhelyen és Nagyváradon iskolát, mire Kolozsvárárt a Szent-Domokos-szerzetűek óvári, M.-Vásárhelyt a Ferencz-rendiek zárdáját alkalmazták, előzven onnan már előre a szerzeteseket; külföldi eretnek tanítókat hoztak be; az Áriánus eretnokség mérge Blandratának, a király orvosának felügyelete alatt terjesztetett, s így csaknem ez egész ország ifjuságát megrontották. Ezért kellene eltörölni az unitáriusok iskoláit, melyek az eretnokséget táplálják.

8.) „Megkellene tiltani az esperesi és papi részleges zsinati gyűléseket is, (Partialis) a melyeken ügyeiket szokták intézni, vagy legalább úgy körül irni, hogy a kormányzék által kiküldendő kath. biztos nélkül olyat ne tarthassanak; ha pedig azt így meg tartani nem akarnák, titkos gyűléseiket a legsúlyosabb büntetés alatt el kellene tiltani

9.) „Meg kellene tiltani, hogy imaházakat, templomokat építhessenek, azokat megújíthassák; sőt mivel közülök sokaknak van birtokukban imaháza és temploma, összekellene irni, s csak bizonyos

¹¹⁾ Nem a törvény szól így, hanem a fejedelem zsinat-egybehívó levele.

Közlő.

¹²⁾ Ez az 1557-ik évvel van fölcserélve. Az ifju király 1554-ben anyjával együtt távol volt honától és országától.

helyeken kellene további rendelkezés megszenvedni, keveseket hagyni nyitva, a többieket be kellene zárni s nem engedni meg, hogy isteni tiszteletre oda járjanak; ezt egyébért is, de főleg a nép megkimé-
seért kell tenni; mert bizonyos, hogy sok kis falu és mezőváros van Erdélyben, hol 3—4 templom is van, t. i. római és gör. katolikus, református és unitárius, még pedig mindeniknek meg van a maga papi telke, papja, mestere, hallgatója, azok kántora, harangozója, a kik az adótól mind menttek, s így azok száma az előbbi módon meg-
apadna.

10.) „Fel kellene szólítani cs. kir. kegyelem és kedvezés igé-
retével a főbb nemeseket, a nagyobbakat diplomatikai hivatalok, a
kerületekben kisebb tisztségek megigérésével, azon esetre, ha a ró-
mai hitre áttérnek, Áriánust pedig sem diplomatikai, sem ambulans
kisebb hivatalokra, minők az ülnökség s több ilyen, egyet sem kel-
lene bocsátani. Oly esküformát kellene számukra dolgozni, melyben
kifejezve legyen a Szentháromság jelentősége, a melyet a felség min-
den hív alattvalója hivatalba lépéskor s más előforduló alkalmakkor
elmondani köteleztetnék; mindenki tartoznék a szerint megeskünni, s
azon esküt, a mit az unitáriusok használnak s melynek formája ez:
Az egy örök Isten, a mi Urunk Jézus Krisztus szent atyja sat. a
Szentháromság kihagyásával — meg kellene tiltani. Ott kellene a je-
get megtörni, a hol a rosznak fészke van s a honnan az eredett, t.
i. Kolozsváratt. S minthogy támaszuk eddigelé a polgári hivatal volt,
s lesz azután is mindaddig, míg azokat Áriánusok viselik: ezért szük-
séges lenne ő felségének azon parancsot kiadni, hogy a kik közülök
ezentul kihálnak, hivataluk adassék katolikusoknak mind a tanács-
ban, mind kisebb hivatalokban. A bíróság pedig a katolikusok és
reformátusok között úgy oszolja meg, hogy egyik évben egyik val-
lás, másiban a más híve legyen bíró; de tekintve azt, hogy nekik
több egyénök van, most legelőbb a katolikus bíró hagyassék meg
3 évig, s azután egy évig következzenek nem-katolikusok.

11.) Mint nevek mutatja, hogy az Áriánusok nem tartoznak a keresztények társaságába, mint a kik Isten iránt hűtelének, azért nekik az igaz hívőkkel u. m. katolikusokkal, kálvinistákkal és Lutherkövetőkkel való házasságot meg kellene tiltani, hogy ezek közül senki Áriánust se nőül ne vegyen, se ahoz férjhez ne menjen, a mit azzal is indokolni lehet, hogy az ily házasságok közül ily házasságok alkal-
mával a reformátusokhoz tértek át.

12.) „Bizonyos, hogy Maros-, Udvarhely-, Sepsi-, Bardotz-, Mik-
lósvár, Keresztur- és Aranyosszék ezen hajban is szenved, elannyira
hogy például, Aranyosszékben egyetlen kezdetleges katolikus megye
van, kevés kálvinista, s a legtöbb úgy a nemesek, mint a nép, mind
unitárius. A miért is ha ő felsége titkos tetszésével megegyezőnek ta-
lálatnák, jó lenne, hogy az unitáriusoknak legalább két temploma a
javadalmakkal együtt vétetnék el, állíttassék helyökbe plebánia; a
plebánusok, mint missionariusok szüntelen legyenek ott, és kivált az
ifju nemzedéket igyekeznének az üdv utján vezérelni. Sok jót lehet-

ne remélni, ha azon székben, s máshol is Jezsuita atyák használtának missionariusoknak.¹³⁾

13.) „A kinek szívet keresztény vér hevíti, fájniá kell, hogy a midőn az Ariánusok keresztiségének érvénytelensége nyilván tudatik, végtelenül sok ártatlan léleknek, kik csecsemő korukban halnak el, az örök kárhozát utja tárva áll. Ezért a legnagyobb igyekezettel azon kellene lenni, hogy az unitárius papok a szentségnek kiszolgáltatótól tiltassanak el, s a megkeresztelendő csecsemők katolikus papokra bizassanak s előttük kereszteltessenek meg.

14.) „Azon esetre, ha mind népiskoláik, mind a kolozsvári főiskola bezáratnának, tiltassék meg mind a református, mind a lutheránus tanároknak és mestereknek, hogy egyes unitárius ifjút iskolájába befogadni ne merjen. Legyenek ellenben nyitva előttök a róm. katolikus iskolák, nemcsak, de a fundatiók is, még pedig mind a nemes, mind a népből való fiuk számára.

15.) „Az Ariánus eretnokség ezen nyomása elkezdődhetnek ő felségének egy kegyelmes serkentő rendeleti parancsával, mely Erdély minden kerületében kihirdettetnék, s a mit az Ariánusok talán ösztönül vennének, megértvén abból, hogy többé megtüretni nem fognak. De mind a kálvinisták, mind lutheránusok ismételve megintendők, hogy egy Ariánust se fogadjanak be iskoláikba.

„Ez előbocsátottak lennének azok, a mikkel az unitáriusokat megtörni lehetne; azután keményebb eszközöket is parancsolhatna ő felsége, a mikkel őket a r. katolikus vallás felvételére lehetne szorítani. De elébb módosítani kellene az Appr. Constit. 3-ik része I-ső czime I-ső cikkét, s az ott beigtatva levő Unionis Juramentumban biztosított vallási egyenlő szabadságot csak a r. katolikus, kálvinista és lutheránus vallásra kellene szorítani.

„De azt mondja valaki, hogy az idézett I. cikkben az Unio a három nemzetnek és négy vallásnak mint szövetség iratik elébe, nem levén különbség téve egyik vallásra nézve is, t. i. sem az igaz, sem a hamis vallásra, és e szövetség vagy unio által, mind a vallások, mind a nemzetek java előmozdítása és megtartása parancsolva van; tehát míg az fennáll, az unitárius vallás ellen semmit sem lehet tenni. De ez circulus vitiosus; mert a t. cikkben ugyan a katolikus vallásról is az rendeltetik, hogy azt fenn kell tartani, de azon záradék van utána téve, hogy a régi Constitutiók szerint értendő a fentartás, mely régi constitutiók azonban a r. katolikus vallás kizárását célozták, a mint az elébb említett 1566-ki törvény szól, az, mely előbb Szebenben hozatott s tartalma ez: *„A religio dolgából végeztetett volt ezelőtt is egyenlő akarattal, megtekintvén, hogy mindezek felett minden kereszténynek isteni dolgot kell szem előtt véselni, hogy az ezelőtt való articulusok tartása szerint, az evangelium predikálása semmi nemű nemzet közt meg ne háboríttassék és az Isten tisztessége nevedése meg ne bántassék, sőt inkább minden bálványozások és isten ellen való káromlások kitisztíttassanak és megszünjenek,*

¹³⁾ Itt van forrása a sinfalvi unitárius templom elvételének, a mi ez idő szaki iratban nem rég tárgyaltva volt. K ö z l ő.

— most is azért ujonnan végeztetett, hogy a birodalomból minden nemzetség körül efféle bálványozások kitorúltsessenek és az Isten ígéje szabadon hirdettessék. S kevéssel hátrább megint így szól a törvény: Azoknak, kik az igazságnak engedni nem akarnak, ő felsége parancsolja, hogy György püspökkel, superintendenssel a Bibliából megvetekedjenek és az igazságnak értelmére menjenek; kik ha ugyis a megismert igazságnak helyt nem adnának, eltávoztassanak.

„Vége a thordai t. cikkben így szólnak: kik a pápai tudományhoz és emberi szerzésekhöz ragaszkodtanak, és a hol megtérni nem akarnának, az ő felsége birodalmából mindenünnen kiugazittassanak.

„A váradi káptatalanról pedig ezt a törvényt hozták: Ha pedig az Isten ígését nem akarják venni, személyekben marhájokkal egyetemben valahová akarnak menni, szabadon elbocsáttassanak.

„A később hozott törvényekben is, az erdélyi püspök és Jezsuiták kirekesztettek Kolozsvárról, Váradról, Boros-Jenőről. A katolikus papoknak a betegek látogatásán, keresztelésén és halott kikisérésén kívül más vallásos szertartás végbevitelére meg nem engedtetett. Appr. Constit. I. Rész I. Tit. 11 artic.

„Ez az unio vagy szövetség tehát a r. katolikus vallást nem fentartó, de kizáró, megszorító, előhaladását gátló eretnek gondoskodás volt. S a mint akkor semmit nem ártott az unionak az, hogy a katolikusok üldöztettek: ugy kell itélnünk ma is az unitáriusoktól, a kiknek nyomása az ő javukra lenne, mert az örök igazság világosságára ébredne fel sok lélek, a kiket most a sátán hálójában tart.

„Utoljára buzgón azon kellene törekedni, hogy az ekklezsiáknak legyenek — a mennyiben lehetséges — Erdélyben derék tudós férfi előljárói; ezért Kolozsvárat tanítani kell a Theológiát s alkalmas tanítókat előkészíteni, a nagyobb ekklezsiákat a legjelesebbeknek adni; mert az isten dicsőségére s a katolikus vallásnak Erdélyben terjesztésére semmi sem oly fontos, mint ha jó papok lesznek s az erdélyi ekklezsiák látják, hogy őket s az erdélyi dolgokat értelmes férfiak vezetik.

„Ez csekély véleményem, mit a felsőbbek vizsgálata alá bocsátok.“ . . . Magasbb állásu, ugynevezett felülvizsgáló egyén kézjavításai mutatják az egész munkálaton át, hogy átvizsgálták, itt-ott módosították; azt pedig, hogy teljesebbé is vették, Mária Thereszia császárné és királyné ezentuli egész uralkodása igazolja.

De igazolja az 1743. aug. 21-re Szebenbe összehívott s 1744. aug. 7-én kelt kir. leirattal bevégződött erdélyi országgyűlés 6-ik törvénycíkje is, mely a r. katolikus vallásra nézve jogsérelmes s az ismertett tanácsadásokban egyenként megjelölt törvényeket, és pedig az Approb. Constit. III. része I. címében foglalt négy bevett valás egyenjoguságát biztosító Unionis Juramentumot lényegesen módosította, a mennyiben a r. katolikus hitvallásnak káros összes erdélyi törvényeket érvényen kívül helyeztette, a VIII. t. cz.: a kolozsmonostori uradalmat faluival együtt a Jezsua szerzetnek visszaadat-

ni rendelte. Tehát a mely esztendőben közigazgatási uton az unitárius hitvallást követők megsemmisítése kimondatott, a Jezsuiták régi jogaikba és birtokukba törvényhozásilag épen akkor helyeztettek vissza, a mint ezt ez időszaki irat 1876-ik évi folyama 255—269. lapjain pragmatikailag kifejtettem.

Ezen törvényhozási tény az e czikkemben előadott nem igen keresztényies, vagy legalább is szerfelett ó-testamentumi szellemű viszszaforlási tervek létezését teljes történeti hitelességre emeli.

Jakab Elek.

HYMNUS.

Magándal (solo).

Dicséret légyen a lét Istenének.
Dicséret légyen az ő szent nevének!
Övé a föld, övé a menny,
— Hatalma alkotá —
Áldást, reményt, fényt, örömet:
Ő ád, Ő hint reá.

Kar.

Buzogjatok fel lelkeink
Imádni nagy nevét,
Boruljatok le emberek
Megnyerni szent kegyét.
Dicséret légyen a lét Istenének,
Dicséret légyen az ő szent nevének!

Magándal.

Imádunk téged, oh hatalmas Isten,
Kihez hasonló mennyen, földön nincsen.
Oh hallgasd meg népednek hő imáját,
Mely felmutatta néked áldozatját.

Kar.

Dicséret légyen a lét Istenének,
Dicséret légyen az ő szent nevének.
Imádnak téged oh hatalmas Isten,
Kihez hasonló mennyen, földön nincsen.
Oh hallgasd meg népednek hő imáját,
Mely fölmutatta néked áldozatját.

Kar.

Övé a föld, övé a menny,
— Hatalma alkotá —
Áldást, reményt, fényt, örömet,
Ő ád, ő hint reá.

Magándal.

Dicséret légyen a lét Istenének,
Dicséret légyen az ő szent nevének.

Kar.

Buzogjatok fel lelkeink
Imádni nagy nevét,
Boruljatok le emberek
Megnyerni szent kegyét.

Magándal.

Övé a föld, Övé a menny,
— Hatalma alkotá —
Áldást, reményt, fényt, örömet
Ő ád, Ő hint reá.

Rédiger Géza.

MÉSZÁROS LÁZÁR ELSŐ MAGYAR HADÜGYMINIS- TER, MINT UNITÁRIUS. *)

Mielőtt a mélyen gondolkozó bölcsész, kitünő képzettségű katonára, nemzetgazdászra, a magyar Akadémia tagjai közül az egyik első, az európai műveltsége mellett minden ízében, minden porczában első magyar hadügyminiszternek, a proscibált, Eywoodban, száműzetésben elhunyt Mészáros Lázárnak alábbi cikkét közölném, kötelességemnek tartom a következőket előrebocsátani:

E nagyjellemű és nagytudományú hazánkfia szellemi termékei örököse én alulírott vagyok szerencsés lenni, részint kedves elhunyt rokonunk: Szuszits Amália kisasszony, részint barátja, a „Magyarország függetlenségi korának története“ kiadója által, ki azokat teljes összeségükben, diszkreíomra bízva, az elnyomatás és zaklatás idején Genfből, titkos uton kegyeskedett rendelkezésemre elküldeni.

Ezen kéziratok alapján jelent meg általam sajtó alá rendezve „Mészáros Lázár Életirata, Levelezései és Emlékiratai,“ ezen Ráth Mór által áldozatkészséggel kiadott terjedelmes mű, mely forradalmunk történetének egyik legjobb kútfeje, s melyet Horváth Mihály Sveiczban tartózkodásakor sok részben használt.

Az „Emlékiratok“ eredeti kézíratait az „Akadémia“ levéltárába tettem le megőrzés végett, mert azokban sok oly részek fordulnak elő, miket a Pálffy-provizorium alatt, a cenzura nyűge mellett nem közölhettem, mik azonban az egész mű értékét nem csonkítják, mert csupán sérthetlen egyének irányában élesebb kifejezésekre vonatkoznak.

Apróbb s a magyar történelmi irodalomra vonatkozólag nem értéktelen közleményeket is bocsátottam közre bölcs, tudós, vallásos, és magyar száműzött hadügyminiszterem apróbb és vegyes irataiból, de írói végrendeletét mindig hiven megtartottam, miként ezt igazolni fogja a magyarországi unitáriusok budapesti anyaegyháza iskolájának majdan létesülendő könyvtára, melynek ezen eredeti kéziratok már tulajdonai.

S hogy számot adjak mindenről, ide igtatom a Mészáros Lázár irodalmi hagyományai előtt levő „figyelmeztetést“, mely így hangzik:

„Barátom, akárki légy, megátkozlak előre, ha a kéziratomat értelmében vagy fogalmazásában változtatni akarod. Jezsuitákként mon-

---

*) Örömmel adjuk közre jeles írónk ez érdekes közleményét, melyben csakugyan csillámlik föl némi unitarismus. De meg kell jegyeznünk, hogy az egészben messze távol áll attól, a mit mi tartunk unitarismusnak. Szerk.

dom: „Sit ut est, aut non sit.“ Mindennek úgy kell maradni, vagy elmaradni. Ha azonban javítási csikland szállna meg, úgy legyen akaratod.“ stb.

Ezúttal nem fog bántani a töről metszett magyar író hagyatékánál (ki felett az Akadémia, mint proscibált és száműzetésében elhalt tagja fölött maig sem tartott emlékeszédet) a javítási viszketeg és így szóról-szóra leirom az unitarismusra vonatkozó cikkecskéjét annál inkább, mert keresztény atyánkfiai közül legbölcsebbjeink is vajmi keveset törődtek ezen specialisan magyar keresztény hitfelekezeti alapelveivel.

Az Angliában, Jersey szigetén, röpke módon irt czikecske így hangzik:

Pierre Le Roux, általam személyesen ismert francia bölcsész, a „Trias“, a „Solidarité“ feltalálójának némely másoktól eltérő gondolatai ezek:

Arminius, e fő-unitárius, mint közvetítő Calvin szigora ellen, a reformáció külön tanát aligha nem egyesíteni fogja. Az itt író (t. i. Mészáros Lázár) Amerikában ilyesmit már észrevett.

Mint a „Trias“ feltalálója, Vörös Péter, (t. i. Pierre le Roux) mindenben fölhaladja a „Trias“-t, például a római catholicismusban, a lutheránismusban, a kálvinistáknál, az általános bölcsészetben, az észlegesekek, az érzelmesek, a kételkedők, a phraenologok tanaiban. Mindennek alapja a szellemi, érzelmi és ösztöni élet levén, ezen háromság által és alatt olvad egygyé az emberiség, következőleg a Triast paralizálja, megsemmisíti.

Pierre le Roux a szentháromságot ekkép határozza meg: „Mivel az Isten, ki mindenhol létezik, mindenhol teremt s minket képzési tehetséggel és haladási igekezettel látott el és képére teremtett: ebből következik, hogy azt, a mi létezik, a mi való, azt atyának lehet nevezni; az ebből kifolyót, a vele összeköttetésben levőt ideálnak vagy eszménynek, következőleg: fiának. Ebből kifolyólag pedig szünteleni munkálkodással folytonos haladást látunk, mely a szentlélek eszméjét rejti magában.

Az ugynevezett műszeretlen dolgokban is háromságot állít Le Roux. Az embert az érzés, szellem és értelem, vagyis a test, lélek és szellem alkotja emberré. Minden össze van kötve a természetben, tehát az ember sem áll elszigetelten, hanem összeköttetésben van az emberiséggel, az Istenséggel; ennél fogva van egy közvetettség, mely az emberiséget az Istenséggel összeköti, miként az embert az emberiséggel, kik szoros összeköttetésben és öszkötelezettségben (solidaritás) egymással egy egészet képeznek s őket a lények lényével összeköti.

Le Roux szt.-Pált minden bölcs fölé helyezi s valódi utódjának szt.-Ágostont s ennek követőjét s a kegyelemről hite bővebb értelmezőjét, szt.-Athanázt tartja s legfőképp Áriust, mint az emberiség haladási eszméjének feltalálóját s az előbbinek ellentétét, kiknek tannai idővel mind egyesülvén s kiegyenlítettvén, azok képezendik az igazi vallást.

Az úgynevezett eredeti bűn, mely az előbbi korokban hit tárgya volt, az emberiség haladása következtében dogmaszerűségéből mindinkább vesztett, míg e hit a folytonos tökélyesbüléssel elveszend. S így jobban fogjuk megérdemelni az Isten kegyelmét. E hit következtése, hogy az ember az emberiségben egységet fog képezni, mikor is az úgynevezett összkötelezettségben (solidarité) egymás irányában össze fog olvadni. Ekkor az ember jobban fogja érteni az Isten igéjét s annak értelmében jobban fog élni.

Pierre le Roux a feltámadást főntebbi elméletében találja. A világrendszer létrejötte óta annyi emberi és állati élet törültett el, de helyettük újabbak, jobbak, szerveesebbek, tökélyesebbek tünnek elő: következőleg az emberi nem is jobban fejlődén ki, az Istenben jobban fog tudni élni és ez a — feltámadás.

Az itt író (Mészáros Lázár) azonban kérdi: „De addig mí lesz belőlünk, el leszünk-e kárhozva, vagy hol fogunk tartózkodni?”

A vallásnak szintén haladás és tökélyesbülés alá vetettnek kell lennie. Az igazságos Isten nem kárhoztathatja azokat, kik a római egyházon kívül állanak, s ha kárhoztatná mindazokat, akkor az arány úgy állana, mint egy a háromszázhoz s ezt az igazságtól és jóságtól föltételezni nem lehet, képtelenség.

A vallás mystériumai egy forrásból erednek. Az indiai Ha ü m, az abissziniai Na ü m, a más keletiek Ja ü m-je, a zsidók Jehová-ja vagy Johá-ja hasonló eszmét fejez ki. Ezekből vette sz. Pál az egy élő Isten ismeretét s ezen különböző eszmények a haladás folytán össze fognak olvadni.

A szerző szent háromsága ez: „Humanité, Solidarité de peuples és Progrés.”

A francziák pelágiánusok.

Az emberi Trias így van rendszerezve: „A vizsgáló, kutató Trias: Voltaire, Diderot, Rousseau, kiknek eszméit egészbe Condorcét öntötte. — A Szabadságot, Testvériséget, Egyenlőséget Robespierre, Danton s Camille des Moulins (par nobile fratrum a halálban) képviselik a Triasban s utánuk St. Simon, Fourière s Proudhon. Mivel Pierre le Roux St. Simon tanítványa volt, azért a magasbb eszméjü Fourièren egy becsületes rongyot sem hagyott.

Idáig terjednek a nagylelkü száműzött jegyzései és eszméi a Trias fölött. Közöltem változatlanul s tanulásárára annak, hogy a világrendítő események után menekült s még mindig hazájáért szegénységben élő agg katona, státusférfi és bölcsész képes volt lelkét a földieknél is magasabb régiókba emelni.

Szokoly Viktor.

FRANCZIA LEVELEZÉS.

(A francia protestans történelmi társulat gyűlése Nimesben. — A párisi theologiai társulat ülése. — Hyacinth atya.)

Szerkesztő ur!

Mikor a különböző vallási társulatok Párisban, april hóban tartott üléseiről beszéltem, megemlítettem, hogy a francia protestans történelmi társulat egy lépést szándékozott tenni a decentralizáció felé, midőn ülését most először nem a fővárosban határozta megtartani, határozatlan időben. Végére is kivitte tervét s ülését megtartotta Nimesben, a mult október 9—11. napjaiban. Ugy látszik, hogy némileg aggódtak e határozat sikeréért. Attól tartottak, hogy a vidék éppen nem, vagy rosszul felel a bizottmány felhívására. Valójában ha a papok és világiak a nélkül is, hogy visszavonulásukat jelezzék, kis számban jelentek volna meg; csapás lett volna a társalatra nézve minden tekintetben a papok közömbös magatartása. egy ilyen valójában protestáns vállalat iránt.

Szerencsére nem így történt; ellenkezőleg a siker minden lehető reményt fejülmult, Nagyon sokan jelentek meg: száznál több pap, nagyon sok világi, idegen tudósok, közöttük angolok sereglettek össze Nimesbe. A bukás, melytől félték, fényes győzelemmé lett. Nagyon méltán, mert a három napig tartó gyűlés folytonosan kiválóan érdekes volt. Ezt a gyülekezetet, melyet a francia protestantizmus ünnepeinek nevezhetünk, az tette különösen jelessé, hogy saját külön vallási vélekedés nélkül ment oda mindenki. Szabadelvűek, orthodoxok, dissidensek, a legkülönbözőbb felekezeteknek tagjai. Mindnyájan az örömmek, elismerésnek és testvériségnek gondolatával találkoztak egymással. Eszerint egy perczig sem gondolt senkisé arra, a mi különválaszt, mindenki azt igyekezett feltüntetni, a mi ugyanazon család tagjait egyesíti és a családi összeköttetést szorosabbá teszi. Ez tényleges bizonyítéka annak, hogy a protestansok, különböző hitnézet mellett is, testvériesen kezethatnak.

Azt mondhatja ön: ez ugyan mind jó de mi az, a mi egy gondolatban egyesíteni képes oly embereket, a kik egyekben éppen nem értenek egyet? Mi a francia protestans történelmi társulat? Mielőtt a nimesi gyűlésről beszéllenek, meg akarom önnel ismertetni a lehető rövidséggel.

1872-ben alakult egy bizottmány, hogy megalapítsa a társulatot. Tényleg és hivatalosan az 1872. évi julius hava óta létezik. Az alapszabályok első czikke eléggé megismerteti célját. A czikk így hangzik: „A francia protestáns történelmi társulatnak célja felke-

resni, öszszegyűjteni és megismertetni azokat a kéziratban levő vagy kinyomott okmányokat, a melyek a francia nyelvű protestáns egyházat érdeklik.“ Miként láthatja ön, egészen a multat akarja feleleveníteni, mielőtt annak egyes darabjai egészen eltűnnének. Felakarja kutatni mindenütt azokat az adatokat, melyek a köz- és magán levéltárakban, a consistoriumok jegyző könyveiben elrejtve az önkéntes és önkéntelen rombolás számtalan esélyeitől megmenekültek. A társaság gondoskodott, hogy havi füzetekben kiadja mind azokat az eredeti okmányokat, a melyek felfedeztettek. A társulat Bulletinének első füzete 1872. június-júliusról szól; jelmondata Zakariás prófétának e mondása: „A ti atyáitok hol vannak?“ Ez időtől kezdve a Bulletin mindig rendszeren megjelent, és a gyűjtemény ma már 32 vas-kos darubból áll, nyolczadrétben; tele ki nem adott okmányokkal és becses dolgozatokkal, a melyek a francia protestantizmusra, vagy külföldre mekkül franczia protestánsokra vonatkoznak. Ezek az okmányok élénk világot vetnek a 17 és 18. század protestantizmussára, és számtalan dolgot egészen új szempontból tüntetnek fel előttünk. A protestánsok soha sem lehetnek elég elismeréssel a francia történelmi társulat iránt.

Most már megértheti ön, hogy véleménykülönbség nélkül miért találkoznak az emberek a társulat gyűlésein. De soha sem sereglött össze annyi nép, mint arra a gyűlésre, a mely ez évben Nimesben tartatott. A 9-én tartott gyűlést az elnöknek Schickler bárónak tudós tollából származott mester jelentéssel nyitottuk meg. Ezen elvitől végig érdekes jelentés tartalmasabb mintsem egy rövid levélben meg lehessen ismertetni; csak azt a hatalmas felhívást akarom kiemelni, a melyet a gyűléshez intézett, hogy ne engedje elveszni és elpusztulni azokat az okmányokat, melyek egyes családoknál lehetnek; hanem helyezze el azokat a társulat által alapított könyvtárba (Vendom tér. 16 szám.) Engedjék meg önök, így szól, arra figyelemzetnem önöket, hogy a mi gyűjteményünk a protestantizmus valódi levéltára, jól tudjuk ezt a külföldön is, a honnan gyakran igénybe veszik; hogy az nyilvános, az állam elismerte, hogy az közös vagyon, s mindenkinek kötelessége gyarapítani.“ Az elnök után a titkár olvasta a jelentést a társulat által megkoszorozott dolgozatról. Este egy kitünő ismertetést olvasott fel Dardier ur Nimesi pap Rabaut Pálról, a ki a 17. százban a protestantizmusnak egyik felelevenítője volt Franciaországban. A mult évben Nimesben egy pinczében felfedezték a sirját ennek a papnak, a ki éppen oly szelid ember volt, mint hitében hajthatatlan, az apja a híres Rabaut-Saint-Etienne-nek, ki a conventben követ volt s 1793-ban a Girondistákkal lefejeztetett.

Másod nap 10-én a tagok számos idegen társaságában megnézték a Constance tornyot Aiguemortesben. Ez a torony nagyon gyászos szerepet játszott abban a vallásos üldözésben, a mely a Nantesi edictum visszavonására következett. XIV. Lajos abba záratta azokat a nőket, a kik nem akartak a katholikushitre térni, míg férjeiket gályákra küldötte evezni. Ezen erélyes és szent keresztényök egyikének nevét a történelem fentartotta; a Durand Máriaét. Évek

hoszszu során az ő lelkesítésére állotak ellent a foglyok a királytól hozzájuk küldött térítők minden kísértéseinek.

Végül 11-ét arra szánták, hogy megnézzék a Roland házat Auduzé mellett. Ez a Roland a protenstansoknak, a kiket akkor Camisards gunyévvel illeltek, egyik legerélyesebb vezére volt a Cévennes hegység közt. Több évig daczolt XIV. Lajos katonáival. A házat, melyben született, nem rég vette meg a protestans történelmi társulat. Egyik utóda lakik most is abban, ez örzi és mutogatja a látogatóknak azt a bibliát, melyet Roland használt s a melybe nevét belé irta. A vallásos és kegyeletes megemlékezés ünnepének harmadik napján este, Bersier lelkész állott fel a szótésre Auduzében a templomban és zsufolt hallgatóság előtt megtartotta Colignyról azt a felolvasást, melyet Franciaországban s azonkívül is több templomban tartott. Így végződött ez a gyűlés, a mely oly kedves emléket hagyott a déli protenstáns egész népségben, mely oly tüzös, érzelmedus s egyszersmind oly erősen ragaszkodik hitéhez.

--- A párisi protestans theologiai társulat harmadik ülését october 30-án tartotta. E gyűlésen nem jelent meg anynyi pap, mint az előbbi üléseken; ennek az az oka, hogy még nem kerültek haza a nyaralásból. Ez a gyűlés kiválóan érdekes volt, mind a tárgyat mind pedig a kitünő módot illetőleg, melylyel az tárgyalatott. A tárgy egy eschatologiai kérdés volt, szent Pál Corinthusi I. levele XV. 20—29 hires szövege szerint. Bajos dolog volna ily kérdést több mélységgel módszeresebben, s egyszersmind több hittel tárgyalni mint a hogy Sabatier tanár ur tárgyalta. Semmit sem bizott a véletlenségre, mindent gondosan megvizsgált, megfontolt és minden oldalról megvilágított. Lehetetlen volt figyelemmel nem hallgatni és kísérni még oly részletekben is, melyek szárazoknak tetszettek. A mely eset egyébiránt itt nem fordult elé. Tagadhatatlan, hogy orthodox szempontból több hallgatója megbotránkozhatott Sabatier ur felolvasásában; de senki sem szakasztotta félbe s mindenki nagy érdekeltséggel hallgatta tudományos tanulmányát. Mindenek előtt az exegesisnek mint kiválóan protestans tudománynak a jogosultságát követelte, a katholicizmussal szemben, melynél a dogmaticizmus uralkodik. Azután megtámadta Szent Pál eschatologiai eszméit. Kimutatta, hogy szent Pál a zsidók felfogása ellen akart küzdeni, a kik az emberiség haladását csak durva és anyagias módon fogták fel; azonban ő midőn hamis eszmék ellen akart harcolni, maga is oly hibákat követett el, melyek nekünk gyerekeseknek látszanak: ilyenek a Krisztus közeli viszszatérése a végett hogy mindeneget visszaállítson: és hogy ezen visszaállítás által a gonoszak megsemitésére stb. jutott el. A tudós tanár azt állítja, hogy szent-Pál nem hitte az ember természetes halhatatlanságát; a halhatatlanság csak Isten adománya, a születésnél későbbi s következőleg feltételes; csak az igazak lámadnak fel, mivel Isten lelkét bírják. Végül Sabatier ur azt állította miszerint szt.-Pál világosan tanította, hogy Krisztus utoljára alája vettetik az Istennek, és hogy a IV. és V. század conciliumai ellenmondásba jöttek az apostollal, mikor azt állították, hogy az ellenkezőt mondotta.

Ennek a jeles tanulmánynak csak egyes vonásokban ismertettem főbb tételeit, mivel teljes lehetetlen lenne részletekbe bocsátkoznom. Világos hogy a felolvasást követő vita nagyon élénk volt, de nem szűnt meg udvarias lenni. Többen hibáztatták Sabatier ur eszméit, azt következtetvén, hogy erőszakot tesz szt.-Pál eszméin és oly heresiseket mondat vele, melyekre soha sem gondolt. Részemről nem merném állítani, hogy sz.-Pál hitte volna a gonoszok megsemmisülését; ellenkezőleg. De ez csekélység; nem ebben van az érdeke a felolvasásnak. Sajátlag inkább az a tény érdekes, a melyet már előbb jeleztem: az tudnillik, hogy ma már orthodoxok előtt lehet oly tárgyakról beszélni, a melyekben egyik heresis a másikat éri, a nélkül, hogy a hallgatók megbotránkozzanak és az olvasót félbeszakítsák, miként ez ezelőtt megtörtént. A kölcsönös türelemben sokat haladtunk. Ezt a megjegyzést némely egyházi lapok már megtették, és azt egy szónok a protestans történelmi társulat zárülésében különösen hangsúlyozta. Sabatier ur munkájának felolvasása és megvitatása után Pressensé ur olvasott fel pár helyet Jézus élete című munkájának új kiadásából, mely éppen sajtó alatt van; elvárom míg a munka megjelenik, hogy biztossabban irhassak önnel arról. Felhasználom az alkalmat, hogy önnel tudassam, miszerént Pressensé ur örökös senátorrá neveztetett. A Senatus benne egy jeles új tagot nyer, és a protestantizmusnak, a mely már is gazdagon van képviselve a felső házban, eggyel több ékesszöllő védelmezője lesz a nemzet képviselői közt. Szükségünk is lesz reá, mert a községi törvényt, mely szerént a községek többé nem kötelesek az egyház szolgálai szállításáról gondoskodni, a követek háza már megszavazta. Ohajtandó, hogy a senatus az ügyet helyezze vissza előbbi állapotára és a protestans papot tegye egyenlővé a katolikussal, mely egyenlőséget a követek házának szavazata megrontott a protestantizmus kárára.

— A mult évben bévégeztem egy tanulmányt Hyacinth atyáról, melyet a Unitarian Review kiadott, a melyben kimondotam, hogy az egykori dominikanusnak dicsősége nem sokáig fog tűndökleni, és hogy az ő halálával műve is elenyészik. Nem hittem volna, hogy az események oly korán igazat adnak nekem. Az Arras utcai gallicán gyülekezet talán addig sem fog élni, a meddig alapítója; Hyacinth atya september végén átment az Egyesült-Államokba; elutazása előtt búcsút vett halgatóitól. Mélabus, mondhatni keserves beszédében lerajzolta azt a kellemetlen állapotot, melybe az általa kezdeményezett reform jutott. Azt a jelentéktelen 12000 franc összeget, mely a vállalat költségei fedezésére szükséges, ha nem is lehetetlen, de nagyon bajos öszszeszerezni, egy olyan városban, a minő Páris. Érti, sőt ki is mondotta hallgatóinak, hogy a vállalatot csak ő, mint hatalmas szónok, egyenes és erős elhatározásu ember, tartja fenn. Nem tudja, valjón Amerikából leendő visszatértével a templomát nem fogja-e bészárva találni stb. Egy szóval Hyacinth atya tisztán láthatja, hogy mindennek vége; ebből könnyü átlátni, hogy ő maga is elszomorodott és levért.

Meglehet, hogy Amerikából pénzt hoz, s azzal gyülekezete létezését

még nyújtja. Mindegy! Már is elmondhatjuk, hogy csak volt; maga is tudja, s éppen ez gyötri. Minden komoly vizsgálódó láthatta, hogy a Hyacinth atya műve nem élhet meg. Nincs meg benne a reformátor. Különben is az ő reformja a szó szóros értelmében nem volt reform. Alapjában Hyacinth atya katolikusként maradt a sinkább hódolt a tekintélynek, mintsem maga is hitte. Teljesen megtartotta a katholicizmus mindenik dogmáját, azokat is a melyeken a józan ész leginkább megütődik. Csak egy dolgot utasított el, a pápa fenségét és csallhatatlanságát. De ez nem elegendő arra, hogy azzal valaki magát reformatornak tartsa; igen könnyű dolog lenne! S az bámulatos, hogy Hyacinth atya maga, a ki különben nagyon értelmes, sőt éles eszű ember, miként őrizhette meg oly sokáig azt az illusiót, melyet magának vállalata jelentőségéről alkotott, s miként nem látta át mindjárt kezdetben, hogy a jelen nemzedékre nem lesz semmi hatása; s hogy nem értette meg, hogy a terhes római pogygyász, melyet czipelnie kell, nem csak akadályozza, sőt meg is állítja haladását. Bár van némi bátorsága, de mint fontolgató ember nem tudott eljutni a teljes igazságra. Nem szereti a protestantizmust éppen merészségéért, s különösen azért, mert az egyház egységét megromtotta.

Hyacinth atya mindenekelőtt nagyszerű szónok, kár, hogy nála a gondolat hatalma nem ér fel az ékes szólás magaslatára. Valahányszor Hyacinth atya, arra szorítkozik, hogy valamely moralis kérdést tárgyaljon, szerfelett erős, megvigasztalja, felemeli és elragadja hallgatóit. De mikor valamely dogmatikai kérdést tárgyal, mindig elveszti a czélt, eszméinek sajátságos és tarthatatlan volta miatt. Ezt a megjegyzést tettem mindig, mikor prédikációját hallgattam.

Végül is mélyen lehet sajnálni, hogy egy ember, kí korunk legnagyobb szónokai egyike volt, s a ki ez által a vallás ügyének hasznos szolgálatot tehetett volna, néhány évi terméketlen küzdelem után ily szomorú módon bukott meg. Ebből is kitűnik az az igazság, hogy az első nevelés hatása alól nagyon bajos kimenekülni; azok, kiket a katholicizmus a maga módja szerint idomított, elhagyhatják ugyan a katholicizmust, de nagyon ritka, hogy a katholicizmus egészen elhagyja őket.

Charrnaud Dezső.

IRODALMI ÉRTESÍTŐ.

Unitárius kis könyvtár, szerkeszti Derzsi Károly budapesti unitárius lelkész (II. ker. fő-utca 8 sz.) Hogy e vállalat hasznos és életrevaló, azt bizonyítja különösen az, hogy egy év alatt már IX. füzet jelent meg belőle, és hogy a III. már második kiadást ért. Ennek tartalma a Jézus Krisztus élete. Nem kérdezzük, hogy a tárgy mily befolyással lehetett a nagy kelendősegre, de azt állíthatjuk, hogy az író H. Brooke emelkedett komoly hangulata, tiszta és éles ítélete és az a szabad szellem, melyben a józan ész által megfoghatót a csodás vagy mystikus fölébe helyezi, méltán megérdemli, hogy még többen megismerjék.

A IX. füzet tartalma változatos. A szerkesztő két önálló dolgozatot közöl ben-

ne. Az egyik hálaima Stefania trónörökösné születése alkalmából, a másik urvacsorai beszéd. Mindkettő szép és emelkedett. Bello ws után a személyes hallhatatlanságról van közölve egy rövid s e kitünő írónál szokásos mély gondolatokkal ékes elmélkedés. Az ember természetének legnemesebb jellemvonása az ő személyisége lévén, annak megsemmisülni nem lehet, az hallhatatlanságot követel, azt is nyer, a mint arról ez elmélkedés teljesen meggyőz. E füzet is megérdemli a megszerzést. Egy füzet ára: 5 kr. Bs.

A korinthusiakhoz írott első levél eredeti alakja s még valami az apostoli levelek anyagáról s külső méreteiről. Irta P. Nagy Gusztáv sárospataki hittanár. A ki ismeri írónak az ujszövetségi iratok s azok egyes részeinek kritikája körül kifejtett munkásságát, örömmel fog meggyőződni e füzetből is arról, hogy írója a modern bibliai kritikának egyik legjelesebb művelője önálló itélettel, melylyel a sok szakadozottsággal teljes apostoli levelet összehangzóbb formába kisérti meg önteni, mely annak eredeti alakja lett volna. A helyes kritikai érzék mellett az a bátor szabadelvűség jellemzi, melynek szellemében a sárospataki tanárok a magyar prot. egyh. irodalom terén oly figyelemre méltó életteljes munkásságot fejtenek ki. A füzetet jólelküismerettel ajánljuk. Ára 30 kr. Kapható szerzőnél vagy a „Sárospataki Lapok“ szerkesztőségénél Sárospatakon.

Gordon Sándor lapja. Olvasóink emlékezni fognak az angol unitáriusok Dávid Feren cz emlékünnepevényekre küldött követére, Gordon Sándor belfasti lelkészre. A jeles és tudós férfiú egyéb irodalmi munkálkodása mellett ezeltől három évvel „Disciple“ című népszerű folyóiratot alapított. Nem lesz érdektelen olvasóinkra nézve tudni, hogy e folyóirat negyedik évébe lépve terjedelmes alakban fog megjelenni s a külföldi rovatban a magyarországi unitárius és más protestans egyházak nevezetesebb eseményeinek az eddiginél is szélesebb tért fog szentelni. Gordon tudvalevőleg a magyar nyelvet jól érti. Mi annál inkább óhajtjuk virágzását, mert határozott unitárius irányt követ, a mely mellett való kitarásra Gordon Sándor kedves barátunknak erőt kívánunk.

Evangeliumi lelkészi tárgy eszetekre. Szerkeszti és kiadja Czelder Márton. Első kötet tartalmaz 18 predikatiót, 18 gyászbeszédet és ugyanannyi halotti imát. Ez a legujabb vállalat Czelder számos vállalatai között és mint czime is mutatja gyakorlati czélt tűzött maga elé. Ára 1 frt 50 kr. Evangeliumi Lelkészi tár. Szerk. Czelder Márton. Negyedik évfolyam X—XII. Tartalmaz 16 beszédet, különböző alkalmakra. E vállalat életrevaló, de tán még hasznosabb lenne, ha egyes írók kevesebb szót és több gondolatot adnának közre. Ára 3 frt.

Midőn mindkét lelkészi tárt lelkésztársaink figyelmébe ajánljuk egyszerű smind azoknak óvatos használatára is figyelmeztetjük, mivel némely protestans lelkész még ma is a Krisztushoz imádkozik.

Magyar Paedagogiai Szemle, szerk. Rill József negyedik kötet X.—XI. füzetből érdekesnek tartjuk felemlíteni Németh G.-tól. Régi tanítóink és a nevelve oktatás. Rill Józseftől Táncsics Mihály életét. Ez agg író a szemle megérdemlett jutalomban óhajtja részesíteni, a mi igen helyes. A lap többi tartalma is változatos. Ára egy évre 2 frt 50 kr.

Gyakorlati bibliamagyarázatok, szerkeszti Garzó Gyula, Békésgyomán. E hézagot pótló szakfolyóirat méltó a pártolásra, nekünk csak az volna az óhajunk, hogy a magyarázók vennék figyelembe az újabbkori bírálatok eredményeit is és ne ragaszkodnának csupán egy ki nem elégitő magyar fordításhoz. Ára 4 frt.

Pédery Gyors számoltatójának kezelési módja, vagy hogyan kell a gyermekeket a biztos és hibátlan számolásra megtanítani? A számoltató ára 6, 8, 10 frt. A gépen 10 golyó van csupán egy sorban, könnyen hordozható, és kis helyre eltehető, van benne egy szám sor 1—10 mely elrejtető a tanuló elől. Két könyv van közölve, egyik ismerteti a számokat, a másik a rendszert.

A vargyasi zsinaton tartott egyházi beszédek — értesítjük az érdeklődőket — éppen most kerültek ki sajtó alól. Később ismertetni fogjuk.

Zárbeszéd, melyet az ev. egyet. theol. Akademiának Pozsonyban 1883. nov. 17-én rendezett Luther ünnepélyén elmondott Schneller István theol. akad. tanár. A szabad szellemben s alapos tanulmánynyal irt beszéd, a theol. akadémia hallgatói kérésére nyomtatott ki, s a tiszta jövedelem az önszegélyező egyleté lesz. Ára 20 kr.

A „Protestáns Közlöny“, melyet Szász Domokos szerkeszt, ezentúl Ajtai K. Albert kiadásában jelenik meg, az eddiginél sokkal diszesebb alakban. Megjegyezzük, hogy a „Prot. Közlöny“ most 14-ik évfolyamába lépik Ára 6 frt, mi a kiadóhoz küldendő.

KÜLÖNFÉLÉK.

Zwingli Ulrich születésének 400 éves fordulója. Luther, a németországi reformatio megteremtője, a pápa hatalmas ellenfele, egyetemesen megkapta azt a hódolatot, a melyet nagy szelleme, a kötelességét ismerő mivelte keresztény világtól megérdemelt. Ugy hisszük, hogy a vele egykoru s Európa reformálására hasonlóan nagy befolyásu sweizi reformator Zwingli emléke iránt sem lesznek háládatlanok hitbeli örökösei. Az erdélyi ev. ref. egyh. kerület igazgató tanácsa Föt. Nagy Péter pöspök ur indítványára már megis tette az ünneplyre nézve a kellő intézkedést. A Dunántuli ker. superintendense Föt. Pap Gábor ur is már elküldötte főpásztori levelét az ünneply megtartása iránt espereseihez. S ugy hisszük, ezt követni fogják más ref. egyh. kerületek is. Zwingli 1484-ben január 1-én született. Baselben, Bernben és Bécsben tanult. Tudományos miveltése méltó kortársává tette Luthernek s a sweizi kantonok szabad szelleme e tekintetben felül emelte mind rajta, mind többi kortársain. Hazája szabadságának és függetlenségének védelmére kivont karddal kezdte meg pályáját és ugy végezte be 1531-ben. Reformatori szelleme a kardot nemcsak hazája védelmezőjévé, hanem nemzete erkölcsiségének helyreállítójává tette. Mig Luther az egyéni megigazulást sürgette, ő az egyházat és az államot együtt akarta reformalni. S Kalvin által oly hatályosan érvényesített egyház és állam egységének és a szigoru erkölcsiségnek fogalma Zwinglitől eredt. Zwingli szigorubban ragaszkodott a bibliához, mint Luther, de annak egyetemét tartotta irányadónak, nem mint ez csupán Pált. Zwingli nem tagadta meg az észet, mint Luther, de nem is alkalmazta oly szigorral, mint Kalvin. Zwingli tisztán humanista volt s mint ilyen, barátja minden társadalmi kérdésnek és ellensége a szükkeblü egyházaságnak. Józan itélete leginkább kivált abban, hogy sem a keresztelésnek, sem az urvacsorai keyérnek semmi mysticus hatást nem tulajdonított. Az urvacsorai vitában azon az állásponton állott, mely az unitáriusok álláspontja, t. i., hogy a kenyér és a bor csak emlékjegyek. Zwingli Luther nélkül is reformator lett volna, de Zwingli nélkül Kalvin nem lett volna európai reformator s éppen ezért, habár kora halála miatt szabad eszméit nem valósíthatta meg, egyháza

nem maradhatott fenn, de szellemének vannak örökösei s azok születésnapját szép emlékünneppé emelendik.

A nagyteremi unitárius templom fölépítése. Ez lesz a legközelebről küüllői egyházkörünkben tartott püspöki vizsgálatnak egyik legszebb eredménye. A főt. püspök ur ez egyházlátogató körútjában tapasztalva, a mit mi is már nem egyszer jeleztünk, hogy szétszórtan élő hiveink megtartására az illető egyh. körök nem fordítanak elég gondot, körútjából hazaérkezte után a küüllői egyh. kör diasporában élő hiveire nézve legfontosabb központi ekleziának templomépitési ügyét maga vette kezébe, egy felhívást bocsátván ki egyháztanácsos afiaihoz. Mi hisszük és reméljük, hogy e felhívás, mely a főpásztori gondosságnak, mely az ekleziák számbavételén túl arra gondol, hogy egy is a mi kicsinyeink közül el ne vesszen, méltó bizonyítványa, rövid időn meg fogja hozni a kívánt sikert; (az adakozás szép kezdettel indult meg, l. Aranykönyvünket,) és a teremi templom fel fog emelkedni romjaiból ama hitbuzgóság alapján, mely egyházunkban már annyi nagyot és dicsőt teremtett. Itt közöljük a főpásztori fölhívást azzal a megjegyzéssel, hogy az bár egyenesen egyh. tanácsos afiaihoz van intézve, de másoktól is szívesen fogadtatniuk adományok. Mi részünkről is örömet elfogadunk adományokat a fentnevezett czéla való kézbesítés végett. A felhívás a következő: T. egyházi Tanácsos Ur! Kedves atyámia az Urban! A folyó évben küüllői egyházkörünkben tartott püspöki vizsgálat alkalmával örömmel tapasztaltam, hogy egyházunk tagjaiban a buzgóság és áldozatkészség általában e körben sem hiányzik. Egyik szép bizonyítványa ennek az, hogy a templomok és lelkészlakok kevés kivétellel tisztességes jó karban vannak. Főleg az utóbbiak közül egy néhány a közelebbi időkben egészen újból építettett, a gyengébbek kijavitása, valamint más kisebb hiányok kipótlására pedig a lehető intézkedések meg vannak téve. Ezen egyházlátogatási körutam ezek szerint a legkedvesebb benyomásokkal volna összekötve, ha nagy-teremi templomunk szomorú állapota, mint egy sötét árnyék, lelkenem nem maradt volna. E templomot, mint a benne levő emléktábla is mutatja, Sárdi Simén János és élete párja Gagyai Pálfi Ágnes kegyes indulatból építették 1834-ben. Minő szép emléke a hitbuzgóságnak és áldozatkészségnek egy házaspár által építettett templom! És e templom a község egyik legszebb helyén teljes diszben állott 1874-ig, a mikor egy villám annak tornyát, fedelét és falait súlyosan megrongálván, azóta évről-évre pusztul s ha rövid időn megmentésére nem sietünk, feltartóztathatlanul rommá lesz. A templom helyreállítására legkevesebb 1200—1500 frt szükséges. Ez összeg előállítását egy oly kis hitközségtől, mely alig számlál 30 lelket, kívánni sem lehet. De ha közösen a magunkévá tesszük a dolgot, bizony nem nagy áldozatba kerül egy templomunkat megtartani s ez által az építettő házaspárnak e templomhoz kötött kegyes emlékét részünkről is tisztelettel övezni körül, egyuttal pedig a késő nemzedéknek is mint buzdító példát átadni. Van még egy dolog, a miért én különös sulyt fektetek e templom helyreállítására és fenntartására. A mint már megjegyeztem, n.-teremi ekleziánk hivei alig 30 lélek ugyan; sőt jelenleg ott papi állomás sincs, az 50-es években, mint leány-egyház széplaki ekleziánkhoz csatoltatván. De a szomszédos községekben szétszórtan még feles számú hiveink vannak, a kiknek a n.-teremi templom szent képesul szolgált eddig, s kell hogy szolgáljon ezután is. Ha e templomot pusztulni engedjük, romjai alá, úgy szólva mértföldekről temetjük el az unitárius nevet. Mindezek arra indítottak engemet, hogy magam kíséreljem meg a n.-teremi templom kijavitására szükséges

pénz összegyűjtését. E tekintetben ez uttal egyesenes egyházi tanácsos atyáink-fiaihoz fordulok, a kikről meg vagyok győződve, hogy kiválóan szívükön hordozzák vallásunk érdekeit. Egyházi tanácsosaink száma ez idő szerint 340. E szerint a templom kijavítására szükséges költségből alig jutna egyre 4—5 frt, a mit részint egyenként meghozhatunk, részint könnyen összegyűjthetünk ezen egy hiszem, mindnyájunk által óhajtott cél elérésére. Midőn ez iránt bizalomteljes kérésemet megújítanám s a n.-teremi templom kijavítására szánt vagy gyűjtendő beces adományának közvetlen hozzám leendő beküldésére tisztelettel fölkérem, vagyok a T. egyházi tanácsos urnak Kolozsvárt, 1883. november 8-án atyafiságos indulattal F e r e n c z József, unitárius püspök.

A keresztények és zsidók közt kötendő házasságra vonatkozó törvényjavaslat. A képviselőház élénk vitatkozások után kimondotta, hogy a zsidók és keresztények is házasságra léphetnek polgári uton, s ezzel megint a két idegen vallástestületet elválasztó kínai falat és megmutatta, hogy a kor reforma megvalósulni akar haladni, de azt, úgy látszik nem vette figyelembe, hogy Magyarország főrendi házában még ma is a katolikus klerus dominál s ez pedig az ily reformokat nem nagyon szíveli. Mihelyt a javaslat a főrendiházba át küldetett, a klerus azonnal kifejtette minden erejét, és a mágnások — ritkán tapasztalt buzgósággal — érvényesítették szavazataikat s így a javaslatot, még mielőtt általános vita alá került volna, megbuktatták 109 szavazattal 103 ellenében. A Haynald bibornok-érsek, Samassa érsek és Schlauch püspök beszédei, mint ékes szónoklatok, méltók voltak az általok viselt díszes süvegekhez, s díszére váltak a vitának, de mégis tévedés lenne azt hinni, hogy e győzelem az orthodox avagy katolikus Magyarország győzelme volt. E tény csak azt bizonyítja, hogy mágnásaink némelykor szeretnek szélsőségeinket hódolni az elvek ignorálásával, és főleg azt, hogy a katolikus felekezetnek nem szabad tovább is privilegizálni azokat a jogokat, a melyek a protestáns felekezeteket is éppen úgy megilletik az ország szentesített törvényei szerint. Hisz-
szük is, hogy valamint a törvényjavaslat nem sokára az ország törvényévé lesz, úgy eme másik bajon is nemsokára segíteni fog az ország törvényhozó testülete.

Köváry Lászlót, a magyar tud. akadémia tagját, a párisi akadémiában szép kitüntetés érte. Ugyanis a francia akadémia ez idei pályázatán egyik munkája kitüntető dicséretben részesült. — A pályakérdés ez volt: „Les Assurances. — Etudier leurs origines, les développemens, qu'elles ont recus et qu'elles peuvent recevoir, les principes sur les quels elles reposent et les avantages qu'elles peuvent procurer a la société“. A munka jellegje volt: „The modern underwriting is a science.“ A pályázat eredménye nov. 10-én hirdettetett ki a párisi akadémiában. Köváry László e munkája egy részét teszi a biztosításról irt encyclopädiának, melynek tervezetét ez év elején a m. tud. akadémia nemzetgazdászati bizottságában tartott felolvasása alkalmával bemutatta. E sorokat, melyeket a napilapok annak idejében hoztak, mi is örömmel közöljük folyóiratunkban s őszintén gratulálunk iskolánk derék felügyelő gondnokának.

Az antisemitismus buzgó apostola Dr. Stöcker szerencsét próbált Londonban is, de saját honfitársai nem hallgatták meg s a Luther-ünnepélyen rendre utasították. A berlini legfőbb consistorium felszólította, hogy vagy hagyjon fel igazásaival vagy mondjon le az udvari lelkészségről.

Az unitarismus terjedése Glasgowban (Skoczia) kemény actiot provokált az orthodoxus evangélikusok részéről. Webster az unitárius mozgalom vezetője felszólítást kapott, hogy vegyen részt egy nyilvános vitában. Hosszas levélváltások után, hat este folyt a vitakozás e kérdések felett: Keresztény dogmaé a bűneset; keresztény dogmaé az engesztelés; az örök kárhozat; a Jézus Krisztus istensége. A mint a „Christian Life“ írja Webster ur dicsőségesen kiállotta a küzdelmet és előadásait nagyszámu hallgatóság előtt tovább folytatja s ugyanekkor Street K. J. lelkész megalakított egy önképző kört az ifjuság számára.

Az angol unitárius lelkészek segély alapja, melyet ez előtt két évvel kezdettek gyűjteni, ma már 28,695 frtot és 50 krt (14343 fnt és 19 s.) tesz,

a mi úgy hisszük eléggé igazolja angol hitrokonaink buzgóságát közös szent hitünk iránt.

Az „Amerikai Unitárius Társulat“ szép szerencsében részesült az utóbbi hetek egyikén: egyfelől abban, hogy a társulat új helyiségének felépítésére szükséges 151,000 dollár (=377,500 ft) közadakozásokból egészen összegyűlt; másfelől abban, hogy épen akkor kapta meg az elhalt Whitridge 100,000 dollár (=250,000 ft) hagyatékát. Whitridge egész életében igen sok szép tettekben tanúsította az unitarizmusához való ragaszkodását, halálakor azzal gondoskodott, hogy életében tett áldozatai folytatását e nagyszerű hagyatékával örökre biztosítsa.

Jelentés a Kolozsvár sz. k. városában állami segélyvel fentartott városi ipariskolák állásáról. Szerk. Kiss Sándor igazgató. Az intézet kilencz év óta áll fenn. Ez évben mondatott ki, hogy az iparos tanulóknak munkakiallítása legyen s vallás-erkölcsi oktatásban s rajztanításban a szünidők alatt is részesüljenek. Az idényi kiállítás jól sikerült. 119 tanuló tüntettetett ki. Tanulók száma: 495, 13-al kevesebb mint a mult évben. A feljárás most sem volt kellőleg pontos, minek főleg a mesterek okai. Azonban reméljük, hogy az igazgató ismert ügybuzgalma, támogatva a városi képvisellettől, ezen segíteni fog.

Gyászhirek. Sz. -gericezi Gál Zsigmond egyh. tanácsos, az ekklának huzamos időközön keresztül buzgó gondnoka, presbytere, jegyzője, a szabadságharcban is tevékeny szerepet vivő, később az üldözések korában hosszasan üldözött hazafi, majd közhivatalnok, végül visszavonulva a közpályától, mintaszerű gazda, jó férj és családapa, munkás életét bevégzte decz. 1-én szélhűdés következtében 62 éves korában. Mint közhivatalnokot s zigorú igazságosság, mint embert emberbecsülés, mint férjet és családapát gyöngédség jellemzik. Elhunytát jó felesége, Jakab Ágnes, számos gyermekek, közülök Kálmán szegszárdi polgáris. tanár- és unokák siratják. Siratja községének és ekkléziájának színe-ja-va! Aldás a derék férfi emlékéen. — Szilágyi Farkas nagy-enyedi ev. ref. lelkész édes anyja özv. Szilágyi Károlyné, sz. Sándor Zsuzsánna 68 éves korában f. évi nov. 19-én jobblétre szenderült. Egy övét hínszerető jó keresztény nő szállott benne sirba. Béke porain! — Orbán Balázst, székelykereszturi iskolánk felügyelőjét, országgy. képviselőt súlyos vesztéség érte édes anyja özv. báró Orbán Jánosné, sz. Knechtel Eugenia decz. 12-én szejke-fürdői lakásán 73 éves korában történt halálában. Az idvezült fenkölt szellemű magyar nő volt, kinek halálát derék fiain kívül számos ismerősök gyászolják. Nyugodjanak csendesen a nemes nő porai!

Helyreigazítás. Mult füzetünkben közlött lelkési nyugdíjtörvény 23. §. végén (337 lapon): „sőt megvonandó az, ha az illető büntényért bírói ítélettel sulytatott.“ — kihagyandó, mely kihagyással a szöveg teljesen meg fog egyezni a zsinati főtanács által megerősített szöveggel.

T. olvasóinkhoz.

Jelen füzetünkkel a „**Ker. Magvető**“ 18-ik évfolyamát zárjuk be. És tehetnök-é ezt a nélkül, hogy olvasóink iránt a legmelegebb köszönetnek ne adjunk kifejezést, azért a változatlan szives pártfogásért, melylyel vállalatunkat pályafutásában egy évvel ismét előbbre vitték. Mi részünkről a lefolyt évben is teljes tehetségünk szerint igyekeztünk füzeteink változatos tartalmával t. olvasóink igényeinek megfelelni. S megelégedésünkre szolgál, hogy e törekvésünket olvasóink mellett a sajtó is elismerő figyelemben részesítette. Ezt mi csak buzditásúl vesszük a jövőre, hogy ezután is mindent megtegyünk e val-lásközönségünkre s általán a szabad irányu protestantismusra fontos, mondhatnók nélkülözhetlen vállalat fentartásáért. A t. olvasó kö-

zönségtől is, legyen szabad remélnünk, hogy a maga részéről mindent meg fog tenni folyóiratunk virágoztatása érdekében. S legyen szabad különösen kérnünk a **dijak pontos beküldésére**, mert ez a míg egyfelől sok terhes és költséges utánjárástól felment, addig másfelől abba a kellemes helyzetbe hoz, hogy füzetekben a rendes négy ivnél többet adhatunk, a mint azt ez évben is, habár áldozattal, nem egyszer tettük.

A midőn a „**Ker. Magvető**“-t ismételten jóakarató pártfogásukba ajánljuk, fogadják egyszersmind szives üdvözetünk s szerencse kívánatunk az uj évre!

A szerkesztőség postája.

Őszses dolgozótársaink fogadják őszinte köszönetnyilvánításunkat a lefolyt évben is tanusított készsége közremunkálásukért. Jövőre is kérjük általunk nagyrabecsült támogatásukat. — Szives köszönetet mondunk folyóiratunk ama lelkes barátainak is, kik az egyes körökben vállalatunk anyagi oldalát illetőleg a legnagyobb buzgalmat voltak szivesek kifejtteni. Lelkes közreműködésüket kérjük továbbra is!

ARANYKÖNYV.

A n.-teremi templom kijavítására adakoztak.

Első közlemény.

Kolozsvárról: Jánosi Gerő 5 frt. Szigethi Mikiós 10 frt. Ferenczi Mózes 5 frt. Molnár Sándor 10 frt. Kovácsi Antal 5 frt. Benczédi Gergely 5 frt. Szász Ádám 10 frt. Kővári Mihály 5 frt. Mózes András 5 frt. Pap Mózes 5 frt. Filep István 5 frt. Gyulai László 10 frt. Nagy György gyűjtőivén: Dr. Brandt József 3 frt. Hartl Károly 1 frt. Mátrai B. Béla 1 frt. Dr. Maizner János 1 frt. Gyarmathi Miklós 1 frt. Rignát József 1 frt. Demjén László 50 kr. Bartha Lajos 1 frt. N. N. 20 kr. Bak Károly 50 kr. Osváth Gerő 1 frt. Kolozsv. tkptár 2 frt. N. N. 1 frt. Ajtai Albert 50 kr. Kisegitő 1 frt. Egy valaki 1 frt. Vécei Sámuel 5 frt. Nagy György 30 kr. Összesen 23 frt. Péterfi Dénes 5 frt. Veres Vilmos gyűjtőivén: Dr. Csernátoni Gyula 1 frt. Dr. Lehmann Róbert 40 kr. Kiss Sándor 50 kr. Keresztély Lajos 1 frt. Vilheim József 1 frt. Dr. Veress Vilmos 1 frt 10 kr. Összesen: 5 frt. Ferencz József 12 frt. M.-Vásárhelyről: Ferencz Albert 2 frt. Barabási Ferencz 5 frt. Alsó-járásból: Gábor Mihály 5 Ekklezsia pénztára 5 frt. Szindről: Bors Albert 5 frt 50 kr. Ekklezsia 5 frt. Jobbágy Sámuel 1 frt. Balla József 50 kr. Bágyonból: Kovács Dénes 5 frt; Sz.-Nagyfaluból: Simó Ferencz 5 frt. Budapestről: Dr. Székely Ferencz 5 frt. Krasznáról: Nagy Domokos 6 frt. Cs.-Gorbórol: Ballok Károly 5 frt. Toroczkórol: Zsakó István 5 frt. Zsakó Istvánné, Lengyel Sára 3 frt. Zsakó Judit, Botár Jánosné 2 frt. Gernyeszegről: Gálfi Sándor 20 frt. Abrudbányáról: Pálfi Sámuel 4 frt. Tordáról: Varga Dénes 2 frt. Árkosról: Göncz Mihály 2 frt. Ekklezsia 5 frt. Komjatszegről: Szabó Lajos 3 frt. Sz.-Csehből: Nagy Samu 5 frt. Boér Miklós 1 frt. N.-Enyedről: Radó János 2 frt, neje Csiszér Anna 1 forint, leányuk Radó Szász Mariska 1 frt.

Sz.-Kereszturról: Barabás Lajos gyűjtőivén: Ekklezsia 1 frt. Barabás Lajos 1 frt. Vitális Elek 50 kr. Székely Zsigmond 50 kr. Inczeffi Albert 10 kr. Varga Zsigmond 10 kr. Nagy Péter 10 kr. Mihály Dénes 30 kr. Wolf József 30 kr. Sz.-egyleti első takarékpénztár 1 frt. Steiner Áron 10 kr. Kövendi Károly 20 kr. Horváth János 20 kr. Sófalvi Lajos 20 kr. Összesen: 5 frt 60 kr. Déváról: Sándor József 5 frt. Sz.-Udv arhelyről: Elekes József 5 frt. N.-Teremiből: Egyed János 5 frt. Martonosból: Vitális Mihály 1 frt. Összesen 257 frt 60 kr.

Nem minden aggodalom nélkül kezdeményeztem n.-teremi templomunk kijavítására megkivántató költségeknek adakozás útján leendő összegyűjtését. S tekintettel arra, hogy több mint 300 felhívó levelemre eddig alig 40-re kaptam választ, nem is dicsekedhetem azzal, hogy felhívásom rendkívül meleg fogadtásban részesült volna. Annál nagyobb köszönettel tartozom azoknak, kiknek becses s valóban nem jelentéktelen adománya a felhívást nyomon követte. Sőt ezek közül egy nehányat oly levelek kíséretében kaptam, a melyek még abban az esetben is megnyugtatónának, ha a kitűzött cél iránt nem tudnék kellő érdekeltiséget ébreszteni. De én nem mondok le a reményről, hogy felhívásomat még sokan becses figyelmökre fogják méltatni s a szent ügytől nem tagadják meg kegyes adományait.

Kolozsvárt, decz. 17-én 1883.

Ferencz József.

Nyilvános köszönet.

Sárosi József papnövendék és Iszlai Gábor VIII. osztályos tanuló, a szt.-gericzei olv. egylet javára mulatságot rendezvén okt. 30-án, az ez alkalommal befolyt összes jövedelem tett 17 frt 50 krt., elkerülhetetlen szükségésekre kiadott 10 frt 22 kr., maradott e szerint tisztajövedelem 7 frt 28 kr., mi nevezett rendező urak által fennirt egylet könyvtára gyarapítására azonnal át is adatott.

Felűfizettek: Jakab Józsefné 1 frt. Ince Lajosné 50 kr. Csipkés Péterné 60 kr. Duka Jánosné Sz.-Kereszturról 50 kr. Nagy István 30 kr. Hajdu Pál 30 kr. Boros József 10 kr. Ürmösi Kálmán 20 kr. Farkas Jólán 1 frt. Kuti Ábel fél veder bor.

Fogadják ugy a t. rendező urak, mint a felűfizetők a jótékony cél iránt tanusított ügybuzgóságukért az egylet nevében őszinte köszönetemet.

Szentgericzen 1883. decz. 1.

Ürmösi Kálmán,
id. egyl. elnök.

Köszönet nyilvánítás.

Mult évi apr. 28-án a szt.-háromsági unit. ekklezsia papi telkén, tüzvész által épületeiben tetemes kár történvén — nem különben alóirt papja is csaknem 300 frtig károsulván, keresztényi jó indulatból adakoztak:

a) Az ekklezsiának, a szabédi ekkla 7 frt 50 krt., a maros-vásárhelyi ekkla 10 frtot. A maros-szt.-királyi 1 frt. Esperes T. Kelemen Albert ur 50 kr. Gálfalvi ekkla 1 frt 6 krt, Összesen 20 frt 6 kr.

b) A papnak: a szabédi ekkla 7 frt 50 kr. M.-szt.-királyi ekkla 50 kr. Esperes t. Kelemen Albert ur 50 kr. Összesen 8 frt 50 krt, melyekért ezennel szives köszönetünket nyilvánítjuk. Szt.-Háromság 1883. aug. 30. Nagy Péter gondnok. Nagy Ferencz jegyző. Győrffy Sándor lelkész.

Nyilvános köszönet.

Unitárius püspök és királyi tanácsos főtisztelendő méltóságos Ferencz József ur, a küllői egyházkörben imént tartott püspöki vizsgálata alkalmából, ezen egyházkör papikönyvtárának 50 frt: ötven forintot méltóztatott kezeimhez küldeni; mi által magas látogatása folytán köztünk visszamaradt

kedves emlékét egy állandó, s az utókornak is hasznothozó emlékalappal is megörökítette, miért is fogadja szeretve tisztelt főpásztorunk, magam és pap-társaim nevében, a nyilvánosság terén is kifejezett hálás köszönetemet. Dicső-Szentmárton, 1883. okt. hó 24. Rédiger Árpád, kükkülő egyházköri unit. esperes.

A Budapesten alapítandó unitárius rendes lelkeszi állomásra és állandó imaházra tett kegyes adományok. XVIII. közlemény.

Dr. Székely Ferencz főgyűjtőnél adakozott: Az 5-ik számú könyveckére Budapesten: Dr. Székely Ferenczné 1 frt. Dr. Székely Ferencz 1 frt. Zsiros István 1 frt. Chwalovszky Edéné 40 kr. August Lipót 1 frt. Ferencsik Gábor 25 fr. Alexy A. 50 kr. Trsztyánszky Károly 1 f. Chwalovszky Ede 3 frt. Czifra Imre 10 frt. Dr. Gyurmán Emil Dr. Gyurmán Emilné 1—1 frt. Székely Aladár 1 frt 10 kr. Hábori Nándor 1 frt. Lakics Natalia 40 kr. Biberál József 2 frt. Özv. Áldásy Antalné 5 frt. Özv. Zechmeister Erzsébet 6 frt. Oeffner Ferencz 3 frt. Szilárdy Béla 50 kr. Entrepriise d. p. funebres 2 frt. Dushegyi Márton 3 frt. Pfeiffer Nándor 50 kr. Gradl F. Adolf 1 frt. Holl Frigyes 5 frt. Kainrath Lajos 2 frt. Stuchlik Ferencz 30 kr. Clark Simon 1 frt. Két névtelen együtt 30 kr. Összesen: 80 frt. — A 6-ik sz. könyveckére. Dr. Szikszay Sándor ur közvetítése mellett Budapesten: Pogácsy György 1 frt. Altwirth S. 5 frt. Harmos Gyula 2 frt. Dr. Uhrík Nándor 50 kr. Magvasy 30 kr. Dr. Bleyer 20 kr. Paksy Béla 5 frt. Dr. Szikszay Sándor 10 forint. Molnár Mari, Hegedűs Károly egy-egy frt. Dr. Heksch 5 frt. Sandroschitz István 5 frt. Dr. Magyarévits Jeromos, Kronesz Ferencz, Dr. Nagy Lajos, Biró Antal egy-egy frt. Dr. Schulhoff 50 kr. Tomasics 30 kr. X. Y. 20 kr. Schwarz S. 4 frt. Dr. Grosz Sándor 50 kr. Dr. Faludy Géza. Lampel Hugó egy-egy frt. Schimmer György 50 kr. Kern István, Dr. Blayer egy-egy frt. Schmidlechner György, Dr. Hauser, Dobos Ferencz, Till, Mérő János, Radocza János, Vogl József, Fuchs Ignác 50 kr. Dittrich József, Pitrek Ferencz, Hirsch Sebestyén, Böhler Vilmos, Dr. Csákberky Dezső, Andrassy Károly egy-egy frt. Glauber Fülöp 5 frt. Kuklay János, Dr. Morzsányi Károly, Vécsey János egy-egy frt. Dr. Hudomel, Zachár, Hatsek, Beliczay Béla, Blasovits, Wald Benő, Kutscha, Bátor, Szandház, Hoffer Lajos, Weitzenfeld, Seidl Ferencz, Philipp János 50—50 kr. Lindenbaum Mór 10 frt. Ádám András Joob egy-egy frt. Kunvári Fülöp 2 frt. Dr. Hochman 50 kr. Dr. Farkas László 2 frt. K. B. 50. kr. összesen 91 frt. 50 kr. Névtelenül adakoztak nyolczan 8 frt. 50 kr. összesen 100 frt. — A 12-dik számú könyveckére Sátor Jenő közvetítése mellett Szabadkán: Szabady János, Balogh Pál, Buday, Stankovits Miklós, Starics Bertalan, egy-egy frtot, Sátor Jenő 5 frt. Piukovits János, Hoffmann, Dr. Tóth Béla, Milassin Jakab, Dr. Horváth Mór, Paulincich, egy-egy frtot, Dr. Békeffy 2 frt. Vojnits Etelka 5 frt. Birkás Lajos 2 frt. Mukits-Vojnits Frida, Mukits Lenczi, Radnits Emilia, Miloszavlyevits Milan, egy-egy frtot, Dr. Reiszner Lajos 2 frt. Mikosevits József 3 frt. Varga ágoston, Varga Nagy István, Allaga Otto, Farkeszejnovits, Grundbock István, Körtvélyessy Béla. Németh Mátyás, Gyehnicz Jenő, Dr. N. N. egy-egy frtot, Pertich Mihály 2 frt. Schossberger József 2 frt. Dr. Szilasi Fülöp, Joó Károly, Dr. Landauer egy-egy frtot, összesen 50 frt. — A 43. számú könyveckére Budapesten: Riedle Miksa 2 frt. Glatz Henrik 1 frt. Burchard Károly 2 frt. Riedle Melanie 1 frt. Riedle Vilma 1 frt. Kolisch Ede 2 frt. Vetter János 1 frt. Voglsang Ferencz 1 frt. Éberling Antal 10 frt. Ádám Gusztáv 10 frt. Szeffert Ede 2 frt. Fekete Ödön 2 frt. Tóth Nep. János 1 frt. Dr. Jeszenszky Sándor 1 frt. Lőrinczy Ferencz 50 kr. Károlyi Alajos 1 frt. Frölich János 1 frt. Jenny Antal 50 kr. Bartók Károly Bök János, Tessényi Béla, Kelen Izidor, Végh János, Schmid Ignáz, Géczy András, egy-egy frtot. Reiszig Alajos 5 frt. Hause Alajos 2 frt. Trunk Antal 5 frt. Meixner János 1 frt. összesen 60 frt. — A 45. számú könyveckére Dr. Klossa Ferencz közvetítésével Szent-Gothárdon: Szekér János 10 kr. Weidlich Lajos 20 kr. Horváth Sándor 20 kr. Hacker József 10 kr. Kiss Ignác 20 k. Rauschl Gyula 30 kr. Tura József 20 kr. Hambek Alajos 20 kr. G. F. 50 Dr. Sch 30 kr. Dr. Kelossa Ferencz 7 frt 70 kr. össz. 10 frt. A 474 sz. gyűjtő iven Dr. Székely Ferencz kezéhez adakezott: Jálies A. Ferencz és társai 10 frt. Fábíán Gyula 5 frt. Alter és társai 5 frt. összesen 20 frt. főösszeg 320 frt. E közlemény összege 320 frt. Ehhez adva a 17-ik kölemény összegét, a 11, 549 frt 67 krt, az alap teszen **11,869 frt 67 krt.**

Hajós János, egyh. gondnok.

Végh József, pénztárnok.